MEMÒRIES DEL DISTRICTE
GRÀCIA

La història de les ciutats s'escriu mitjançant les memòries dels seus ciutadans

Aigües de Barcelona

MEMÒRIES DEL DISTRICTE
GRÀCIA

La història de les ciutats
s'escriu mitjançant les
memòries dels seus ciutadans

www.memoriesdeldistricte.com

Sumari

Pròleg 6

Gràcia sota la mirada de Ventura Pons 8

Història del districte 11

Cronologia 22

Memòries del districte de Gràcia 24

Pròleg

La història "oficial" de la ciutat de Barcelona està ben documentada. Però hi ha tantes històries de Barcelona com veïns i veïnes té la ciutat. Tants caps tants barrets.

Amb la col·lecció de llibres *Memòries del districte* hem volgut fer zoom sobre els deu districtes de Barcelona per anar a trobar persones amb mirada pròpia. Ciutadans que, amb la seva empenta i vivències, han anat modulant la "seva" Barcelona des dels seus barris respectius.

Són testimonis en primera persona de barcelonins compromesos amb els anhels dels seus conciutadans. Alguns s'han arromangat per posar-se al capdavant d'associacions de veïns i de comerciants; d'entitats de caràcter cultural, social o esportiu; de moviments juvenils, reivindicatius, etc. D'altres regenten comerços emblemàtics, són veïns il·lustres o bé gent que fa barri de manera anònima. Cronistes tots, en definitiva, del seu districte.

La visió de conjunt que proporcionen aquests deu llibres articulen un nou tot, una nova mirada sobre la gran metròpoli. Barcelona és una ciutat viva, en constant evolució, i la seva història l'escriuen cada dia els seus ciutadans. Ho sabem bé des d'Aigües de Barcelona que, compromesos amb els barcelonins, fa 150 anys que cuidem l'aigua i, com ells, també fem ciutat.

El districte de Gràcia és el protagonista del segon volum de la col·lecció que ens ocupa. Quan pensem en Gràcia, a la majoria dels barcelonins ens ve al cap la seva Festa Major i el peculiar traçat dels seus carrers. La primera referència històrica de la precursora de la Festa Major de Gràcia és un aplec popular religiós, celebrat el dia de la Mare de Déu d'Agost de l'any 1817, al mas de Can Trilla, del barri de Jesús. També a Can Trilla trobem l'origen de la trama urbana del districte. Àgueda Trilla, una dona amb molta empenta i determinació, va adquirir el mas a principis del segle XIX i va entossudir-se a

parcel·lar-ne les terres amb un nou estil d'urbanització: dibuixar primer una plaça i, a partir d'aquí, traçar uns carrers que van de muntanya a mar i de Llobregat a Besòs, formant una mena de quadrícula.

A Gràcia les places engendren carrers i una forma de vida que, durant el segle XIX, va atraure molta població del camp català, que veia en aquestes places un espai acollidor i proper al dels pobles que havien abandonat.

L'any 1897, Barcelona es va annexionar el municipi de Gràcia, però el districte encara conserva la seva personalitat i una rica activitat cultural i associativa.

Els graciencs són gent amb un fort sentiment de pertinença, orgullosa del seu barri, com deixen palès els testimonis del seu veïnat recopilats en aquest llibre, que té voluntat de passar a formar part de la memòria col·lectiva del districte.

Fa més d'un segle que Aigües de Barcelona és la companyia d'aigua dels barcelonins, sempre al servei dels veïns i les veïnes dels seus barris i districtes. El nostre compromís amb les persones ens porta a fer també nostres els problemes del veïnat i a innovar en els nostres processos per tal de fer-los més eficients i sostenibles.

Ignacio Escudero
Director General d'Aigües de Barcelona

“Gràcia és encara el poble que es va annexionar a Barcelona i manté viu l’esperit. És formidable!”

Ventura Pons Director, guionista i productor de cinema

Ventura Pons (Barcelona, 1945) és un dels directors, guionistes i productors de cinema amb més renom del país. És però, també, un dels personatges il·lustres que ha viscut als carrers del districte de Gràcia, on va créixer. Hi va arribar poc després de néixer, quan el paisatge urbà era radicalment diferent al d’avui. “Vaig néixer al juliol del 1945 prop de Santa Caterina i els pares em van dur a Gràcia l’any 1946, fugint de la pol·lució... Encara no tenia un anyet”, confessa.

La filmografia que ha anat teixint Pons ha tingut en moltes ocasions el districte gracienc com a teló de fons, com a espai on desenvolupar i entrecreuar les històries dels personatges que ha creat. Per a ell, aquesta part de la ciutat ha estat important. *Any de Gràcia* (2011), *El gran Gato* (2002), *Carícies* (1997) i *Què t’hi jugues, Mari Pili* (1990) han estat rodades a Gràcia. Quatre pel·lícules que completen la col·lecció de 26 films que el prolífic director ha realitzat al llarg de la seva carrera fins al moment.

“Vaig viure des de l’any 1946 fins al 1970 a Travessera de Dalt, entre Verdi i la Granja. És a dir, a la frontera oest”, descriu Pons. Després va abandonar el districte, però la seva família hi va continuar vivint: “Els pares hi van seguir de lloguer de per vida, fins al desembre del 1997, quan va morir la mare”.

La Gràcia de la infància de Ventura es va desenvolupar entre els carrers del districte. “No en queda res, de la frontera oest... Un carrer amb llambordes i llum de gas, cases de pagès, les monges concepcionistes, la clínica del Dr. Marquès, les cotxeres de la plaça Lesseps. La frontera oest es va convertir l’any 70 en una mena d’autopista i vaig marxar”, rememora el director.

La realitat, però, és que per a Ventura Pons els carrers de Gràcia poden haver canviat l’aspecte, però hi ha alguna cosa que es manté intacta: “Gràcia és encara el poble que es va annexionar a Barcelona i manté viu l’esperit. És formidable!”. I només troba a faltar “una mica de tranquil·litat” quan retorna per passejar per aquesta zona de la ciutat. A Pons li agrada especialment deixar-se caure per la plaça del Gato Pérez i el carrer dels gitanos. “I d’ençà tres anys també pels Cinemes Texas, a la frontera nord del carrer Bailèn”.

I és que l’empremta cinematogràfica de Ventura Pons al districte de Gràcia és encara més gran des del 2014, quan va recuperar l’antic cinema Texas per projectar-hi films a preus populars i amb totes les pel·lícules subtitulades en català. Un projecte, el del Texas que, segons explica Pons, va sorgir “de l’amor perquè el cinema arribi bé als espectadors i també per comptar amb un gran equip”. El mateix amor que el director ha mostrat sempre per un districte que, un cop més, es converteix en referent cultural per a la resta de la ciutat.

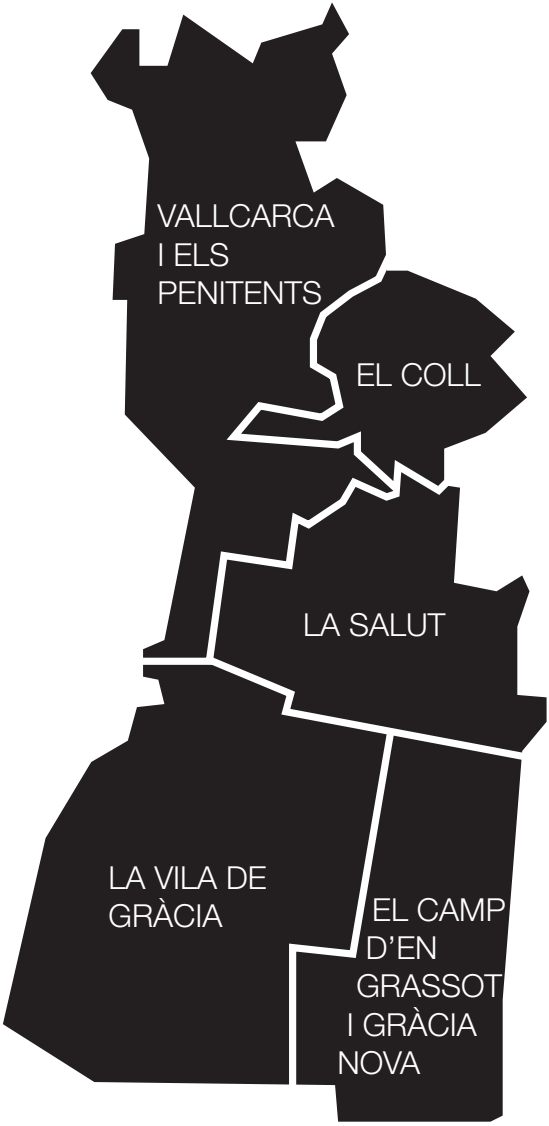

DISTRICTE
GRÀCIA

Plaça Lesseps a la dècada de 1910.
Autor: Àngel Toldrà Viazo.
Fons: Josep Maria Vilarrubia Estrany.

Districte de Gràcia

HISTÒRIA DEL DISTRICTE

Els nouvinguts, passavolants i turistes en general que trepitgen per primer cop Gràcia tenen la impressió de trobar-se en un laberint i, com a tots els laberints, quan arriben al centre hi troben una campana al capdamunt d'una torre, en aquest cas una torre amb rellotge. Malgrat aquesta primera impressió equívoca d'un cert desconcert, Gràcia és una vila que va créixer més o menys planificada, tot i que, això sí, molt de pressa i amb alguns desajustos. Tan de pressa que va arribar a ser durant el segle XIX la segona ciutat de Catalunya.

L'inici d'una vila: els Josepets

Qualsevol itinerari de descoberta de Gràcia hauria de començar a l'actual plaça de Lesseps. El 17 de gener de 1626 s'estableix el noviciat dels carmelites descalços al convent de Nostra Senyora de Gràcia, un convent que seria conegut com els Josepets. Aquí comença la història de Gràcia. Dos segles més tard, i amb la desamortització de Mendizábal, el convent va ser subhastat i enderrocat. Ara només hi resta l'església, que va ser reconstruïda després de la guerra civil del 1936. Per cert, qui vulgui saber com eren els Josepets i el carrer major de Gràcia a principis del segle XX, pot anar a YouTube i mirar una pel·lícula sublim, *El passeig en tramvia,* de Ricard Baños, de l'any 1909. I si us hi fixeu bé, copsareu un fet curiós que lliga el passat amb el present: sembla que hi havia tantes bicicletes com ara.

Deixem el cinema i tornem al segle XVIII. Durant aquest període es van establir algunes masies al voltant del convent dels Josepets, com Ca n'Alegre. També hi ha masos prop dels altres dos convents importants, el de Jesús, al principi del carrer Gran, i el dels caputxins vells, prop d'on ara es troba el mercat de l'Abaceria. De fet, sembla que hi havia una certa disputa i conflicte entre el nucli poblacional que creix entorn del convent de Jesús i el dels Josepets.

Els convents, doncs, van ser importants en la configuració del que seria la vila de Gràcia i de la seva personalitat. Durant la Guerra del Francès alguns convents de la futura vila de Gràcia van quedar malmesos, com el dels franciscans del barri de Jesús. Al convent de Jesús sembla que s'hi celebrava un aplec per la Mare de Déu d'Agost i, com que el convent estava mig enderrocat, es va traslladar l'aplec a un altre lloc.

Can Trilla i les festes de Gràcia

Deixem els Josepets i baixem pel carrer Gran. Un cop passat el carrer de Carolines, veureu que hi ha dues places travessades pel carrer Gran. Al fons de la plaça de la dreta hi ha el lateral d'un edifici i una capelleta adossada. Es tracta de Can Trilla, un mas aixecat a principis del segle XVIII i que des de l'any 1940 és residència de les Germanes de Jesús Pacient. Ah! Si voleu veure'n la façana haureu de travessar la reixa del carreró. Veureu que el mas Trilla mira a mar, com tots els masos de Gràcia, i que està encaixonat entre edificis que fan ombra al rellotge de sol que hi ha damunt dels balcons de la masia. Can Trilla té força rellevància en la nostra història per

dues raons. Anem a la primera. L'any 1817 tenim constància que l'aplec que se celebrava al barri de Jesús es va celebrar aquí, al mas de Can Trilla. Parem màquines! Aquesta és la primera referència històrica de la precursora de la Festa Major de Gràcia, un aplec popular religiós celebrat el dia 15 d'agost i que marca poderosament la personalitat del barri. A partir de la segona meitat del segle XIX, començarien a fer-se guarniments amb arcs fets de branques que donaven entrada als diferents carrers. Ja a la dècada dels anys 20 del segle passat, el districte va començar a premiar els carrers més ben guarnits.

El pla urbanístic

Ja tenim la festa, que és el més important, i ara només ens falta bastir un poble. Aquí radica la segona raó de la importància de Can Trilla. La protagonista és una dona: Àgueda Trilla. L'Àgueda va ser una dona amb molta empenta i determinació que va adquirir la propietat a principis del segle XIX i que va entossudir-se a urbanitzar les terres del mas, fins que finalment ho va aconseguir. L'any 1830, Àgueda Trilla aconsegueix fer la primera parcel·lació de terres de la vila de Gràcia, amb un nou estil d'urbanització. Es tractava de dibuixar primer una plaça i, a partir d'aquí, traçar uns carrers que van de muntanya a mar, i de Llobregat a Besòs, formant una mena de quadrícula. Aquest model es va repetir en cada nova ordenació i parcel·lació del territori de la futura vila de Gràcia i representava un urbanisme que s'enfrontava al de la Barcelona intramurs, amb carrers estrets, tortuosos i amb poques places. Cada plaça de la vila correspon a un pla d'ordenació i parcel·lació: el 1836, la plaça d'Orient, l'actual plaça de la Vila; el 1840, la plaça del Sol; el 1843, la plaça de la Revolució; el 1850, la plaça del Diamant; el 1860, la plaça del Nord; el 1861, la plaça Rovira; el 1877, la plaça d'en Joanic; el 1883, la plaça de la Virreina. Atenció! A la plaça de la Virreina hi havia un palau bessó al que es troba a les Rambles de Barcelona, on va viure la vídua del virrei del Perú, el virrei Amat. El palau es va enderrocar per urbanitzar l'entorn. L'únic vestigi que queda són uns medallons a l'església de Sant Joan que hi ha a la plaça.

Totes aquestes quadrícules de parcel·lacions i ordenacions encaixen les unes amb les altres fins a configurar un entorn amb molta personalitat i únic a tot el Pla de Barcelona. Però la urbanització sovint la feien de forma més o menys autònoma els propietaris dels terrenys, fet que explica els canvis de nom i la discontinuïtat física d'alguns carrers. Allò del laberint...!

Plaça de Joanic a finals de la dècada de 1920.
Autor: Josep Barrillón Paradell.
Fons: Núria Barrillón Pi.

A Gràcia les places engendren carrers i una forma de vida particular i humana que, durant el segle XIX, va atraure molta població del camp català. Els nouvinguts veien en les places un espai acollidor i proper al dels pobles que havien abandonat. Molts d'aquests nous graciencs arribats de comarques conservaven les seves tradicions, i al segle XIX hi ha constància d'una colla castellera a Gràcia: els Xiquets de Valls: de Valls, però també de Gràcia!

La urbanització va anar acompanyada de l'arribada d'algunes fàbriques, que trobaven un bon terreny prop de Barcelona. El 1837, el vapor Vilaregut i, dos anys més tard, el 1839, el vapor Puigmartí. També s'hi van instal·lar obradors i tallers artesans de tota mena, molts tèxtils, d'altres,

Masia de Can Trilla el 1915.
Autor: desconegut.
Fons: Josep Maria Vilarrubia Estrany.

per exemple, per fer mistos, una activitat que estava prohibida a l'interior de Barcelona. La presència obrera i menestral va fer que el 1840 es constituís la primera Societat Obrera de Catalunya, l'Associació de Teixidors de Barcelona, la majoria dels socis de la qual eren graciencs.

La constitució del municipi

Paral·lelament al creixement de la vila, els graciencs intentaven aconseguir la seva independència com a municipi, i ho van provar tres cops fins que se'n van sortir. La primera vegada va ser durant el bienni liberal, el 1821.

Però aquesta independència va durar ben poc, fins al retorn de l'absolutisme, el 1823. En aquest període és quan es forma la primera parròquia, la de Jesús, darrere d'on ara es troba la casa Fuster de Lluís Domènech i Muntaner. El segon intent va ser el 1828 i va anar acompanyat d'un canvi de nom: en lloc de Gràcia, li van posar l'ampul·lós nom de "Villa de San Fernando y Santa Amalia", s'entén que per afalagar a la cort absolutista. En aquest cas no va arribar ni a constituir-se l'Ajuntament. I a la tercera va anar la vençuda.

Esteu assedegats? Si encara sou a la plaça de Trilla, veureu que hi ha una font. És de l'any 1845. N'hi ha una altra que es va inaugurar el mateix dia d'aquell any, però haureu de desplaçar-vos fins al número 126 de la Travessera de Gràcia, uns dotze minuts caminant a bon pas. En aquesta segona font hi ha tres aixetes, un enrajolat prou vistós i... alerta! Un escut de la ciutat de Barcelona ben notori. Les fonts van ser un dels motius pels quals l'Ajuntament de Barcelona es va negar a les peticions independentistes, ja que argumentaven que era el mateix consistori el que n'havia pagat la construcció en una època de forta sequera. Els esforços de Barcelona per retenir Gràcia, però, van ser endebades. Basant-se en la Constitució del 1845, els graciencs sol·licitaven de nou la concessió de municipi, cosa que es va fer realitat el 6 de juliol de 1850; el primer alcalde va ser Josep Pons i Tarrecli.

La població de Gràcia anava creixent de forma exponencial. L'any 1830, quan es va fer la primera parcel·lació de l'àrea de Can Trilla, Gràcia tenia 3.000 habitants. Quan arriba la independència municipal, vint anys més tard, ja en tenia 13.000. A finals de segle arribaria als 67.000, xifra que la va convertir, com ja hem dit, en la segona ciutat més poblada de Catalunya, per davant de Reus.

Les crides a quintes

Ja hem comentat el tarannà menestral, obrerista i reivindicatiu dels graciencs, un fet que es va anar accentuant amb el pas del temps. L'any 1856 el general Espartero és destituït per un cop militar dirigit pel general O'Donnell, que va posar fi a l'anomenat bienni progressista. Aquest fet va provocar insurreccions a molts llocs, i a Gràcia en van passar de molt grosses. Arribem-nos fins als Jardinets de Gràcia per conèixer uns herois graciencs. Si fa no fa on ara hi ha els Jardinets, cantonada amb el carrer de Sèneca, hi havia la Casa de la Marquesa, un edifici on es van

Festa de la Vellesa al carrer d'Astúries amb el carrer Gran, amb els gegants de la Casa de la Caritat, l'Hereu i la Borda, a la dècada de 1940.
Autor: Josep Barrillón Paradell.
Fons: Núria Barrillón Pi.

refugiar set oficials encarregats de reprimir l'aixecament dels graciencs contra el cop del general O'Donnell. Els insurgents graciencs van calar foc a l'edifici i els oficials van morir cremats. Uns dies més tard, el general Zapatero va dirigir una repressió duríssima que va acabar amb 400 morts a tot Barcelona. Un grup de graciencs que havia fugit van ser perseguits i, finalment, capturats i afusellats sense cap judici aquí, a la part de dalt dels Jardinets de Gràcia, davant la casa cremada. Molts dels afusellats no tenien res a veure amb la revolta, ni tan sols eren a Gràcia quan es va produir. Les famílies van ser obligades a presenciar els afusellaments. Però les revoltes a la vila de Gràcia no es van acabar aquí. Per comprovar-ho ara toca anar a la plaça de la Vila, al centre del laberint, a escoltar la campana.

Durant tot el segle XIX les crides a quintes van provocar molt descontentament. L'abril del 1870, el govern progressista va cridar els mossos per a les quintes i el Pla de Barcelona es va revoltar, en especial Gràcia. Quan les tropes arribaven a Gràcia per fer complir l'ordre, la campana de la plaça d'Orient, que avui és la de la Vila, va tocar per avisar la població de l'arribada dels militars. Això va molestar molt els militars, que van començar a bombardejar la campana amb canons des del passeig de Gràcia. Però no van aconseguir destruir-la, tant sols esquerdar-la, i la tradició diu que la "Marieta", la campana de Gràcia, va continuar tocant. El setge de Gràcia, que va durar sis dies, va provocar 27 morts i el saqueig de moltes cases.

I d'aquests fets en va sortir una publicació, just un mes més tard, amb un nom ben escaient: *La Campana de Gràcia.* Era una publicació satírica i federalista, majoritàriament escrita en català, i per on van passar molts dibuixants de prestigi, com Apel·les Mestres o, anys més tard, Opisso.

La campana de Gràcia es troba al capdamunt d'una torre octogonal prou alta, de 33 metres d'alçada. En aquesta mateixa plaça, hi trobareu la casa de la vila, un edifici modernista de Francesc Berenguer Mestres, deixeble de Gaudí. De fet, Gràcia està plena d'obres modernistes, de Jujol, de Sagnier, de Gaudí, de Domènech i Muntaner... Totes les obres són molt destacades, però és recomanable que us acosteu al carrer de Carolines a veure la casa Vicenç, una de les primeres obres de Gaudí, que acaba de ser restaurada. Els Vicenç eren fabricants de ceràmica, i Gaudí va omplir la façana de rajoles de colors.

Arribat aquest punt, toca anar al teatre. Gràcia ha estat i és una vila amb una intensa i rica activitat cultural i associativa. Primer anirem al Teatreneu, al carrer de Terol. Aquí hi havia la seu de la Cooperativa de Teixidors a Mà, fundada l'any 1876. Però, vet aquí que l'any 1892 hi va haver una escissió de la societat i, quina casualitat, en va sortir un altre teatre. Anem al carrer Montseny, hi arribarem en cinc minuts xino-xano. Sí, es tracta del Teatre Lliure, fundat el 1976 on hi havia una cooperativa de consum, la Lleialtat.

La vila de Gràcia es va dotar de dos mercats. El 1892 s'obria el mercat de Santa Isabel, ara de l'Abaceria Central, per tal que s'hi instal·lessin els pagesos que venien els seus productes a la plaça de la Revolució. I l'any 1893, el de la Llibertat, un edifici modernista fet de ferro i obra vista.

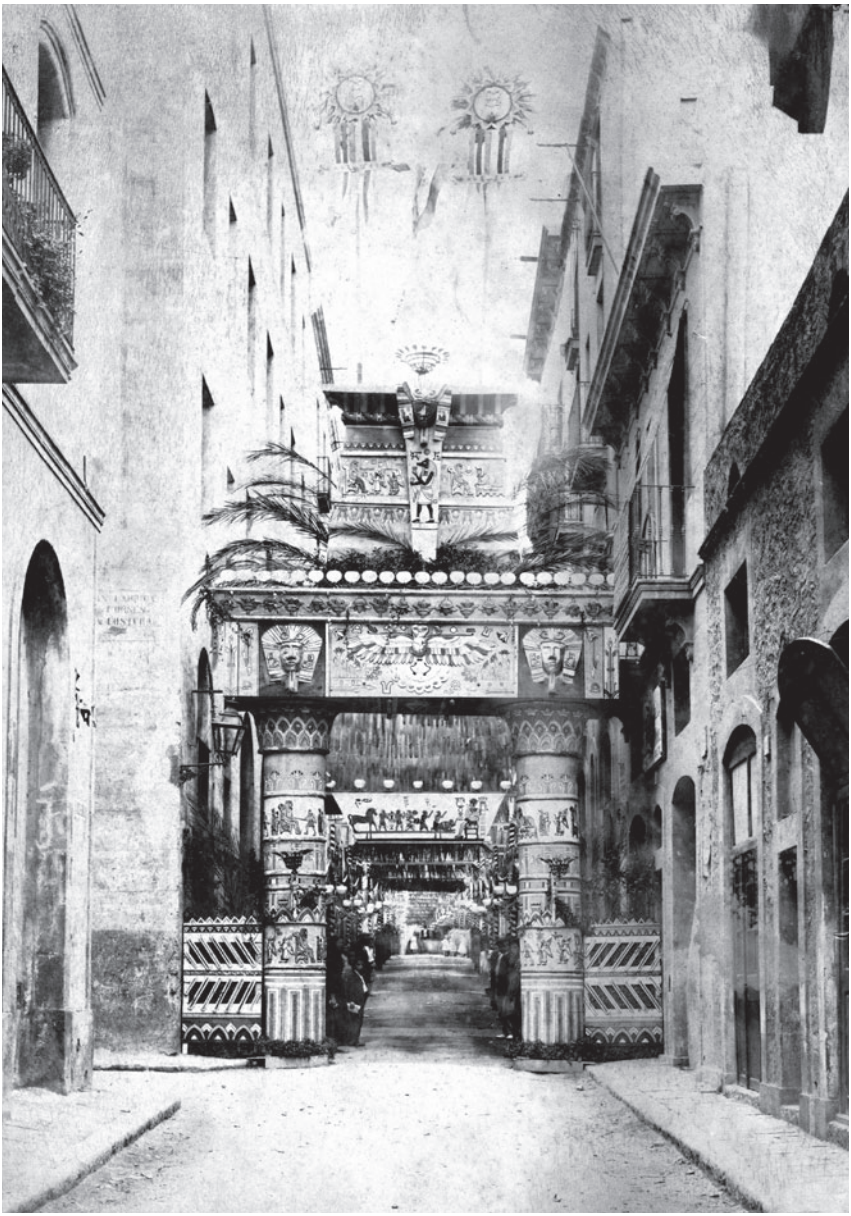

Carrer Culebra (avui Francisco Giner). Any 1894. J. E. Puig, AMDG-Col·lecció CEG.

L'annexió a Barcelona

La independència municipal va durar poc. Amb un reial decret del 20 d'abril de 1897, Barcelona annexionava Gràcia i altres cinc poblacions limítrofes. Van haver-hi protestes, i molts veïns i algunes entitats com el Foment de Gràcia van manifestar-se amb pancartes on es deia "No volem ser agregats".

Gràcia i el graciencs, tot i l'agregació, van continuar amb la seva forma de ser, amb el seu teixit associatiu, reivindicatiu i social. Gràcia va patir durant la guerra la barbàrie dels bombardejos feixistes, i els graciencs es van organitzar per fer-hi front. D'això en tenim una mostra al subsol de tot el barri, amb molts refugis construïts a base de quotes setmanals, les mateixes que servien per pagar la Festa Major. A la plaça del Diamant hi ha un refugi que imposa per la seva fondària, 12 metres per sota de la plaça, ferm i consistent. Si voleu visitar-lo heu d'anar un diumenge a les 11 del matí, quan el Taller d'Història de Gràcia fa les visites guiades.

Tot i l'agregació, la urbanització de Gràcia no es va aturar. L'any 1934 es va produir la urbanització final del carrer Escorial i Pi i Margall; l'any 1940 es construïa el camp de l'Europa, al carrer de Sardenya; i el 1957 l'entorn de la masia de Can Comte, per on passa la Ronda del Mig.

Gràcia va incorporar altres barris a la nova ordenació territorial. A l'est, i a l'entorn de l'antiga fàbrica de La Sedeta, avui un institut de secundària, hi ha el Camp d'en Grassot, conegut com a Gràcia Nova, que, per diferenciar-se de la Gràcia de sempre, celebra la Festa Major a finals de juny. Al nord, Vallcarca, mig amagat entre els turons del Putxet i del Coll i unit a la resta pel seu pont damunt l'antiga riera. I lligat a Vallcarca, Penitents, que havia format part d'Horta en el passat. A l'extrem nord-oriental es troba el Coll, amb un parc, el de la Creueta, amb una bassa on podeu banyar-vos a l'estiu. I per sota del Coll, la Salut, una barri de forts pendents amb una de les obres més visitades de Barcelona, el Park Güell de Gaudí.

Han passat 120 anys des de l'annexió, però Gràcia encara conserva la personalitat i alguns dels trets que defineixen el caràcter dels seus habitants, els graciencs. El comerç tradicional persisteix tossudament i amb molt d'esforç, competint amb les franquícies, que miren d'ocupar els llocs més ben situats, i sorgeixen, a més, nous comerços alternatius, molts dels quals connecten amb la nova realitat social d'un barri amb contradiccions i una vitalitat molt forta, amb personalitat. Com ha estat sempre, amb campana o sense.

Cronologia de Gràcia

1626
Convent dels Josepets

1817
Primera referència de la Festa Major a Can Trilla

1821
Primera independència durant el bienni liberal

1828
Segona independència durant el període absolutista

1830
Primera parcel·lació a l'entorn de Can Trilla

1840
Es constitueix la primera Societat Obrera de Catalunya, l'Associació de Teixidors de Barcelona

1850
Independència municipal

1856
Afusellament de 17 graciencs, els herois de Gràcia

1870
Revolta de les Quintes. La campana de Gràcia

1893
Obre el mercat de la Llibertat

1897
Annexió a Barcelona

1937
Construcció dels primers refugis antiaeris

1940
Construcció del camp de l'Europa

1976
Obre el Teatre Lliure

2009
Per votació popular, la plaça de Rius i Taulet passa a anomenar-se plaça de la Vila de Gràcia

MEMÒRIES DEL DISTRICTE GRÀCIA

JOSEP MARIA CONTEL
TALLER D'HISTÒRIA DE GRÀCIA

Situat als baixos de la modernista Finca Sansalvador, de l'arquitecte Josep Maria Jujol, al passeig de la Mare de Déu del Coll, el Taller d'Història de Gràcia treballa pel coneixement i divulgació de la història del districte. Plànols, fotografies, vídeos, premsa… són alguns dels documents que s'acumulen als prestatges i taules d'una entitat presidida per Josep Maria Contel, historiador i periodista. Xerrades, conferències i visites guiades mantenen viva la memòria d'una part de Barcelona que, si bé ha canviat molt la seva fisonomia, segons explica Contel, "manté l'essència".

Ha viscut tota la vida a Gràcia…
Vaig néixer al carrer Verdi amb Astúries l'any 1952 i he viscut només en tres cases durant la meva vida, totes al carrer Verdi, situades a poc més de dos-cents metres de distància.

És, per tant, un testimoni de primera mà de l'evolució del districte.
Sí, la Gràcia de la meva època era una Gràcia diferent. Jo vaig néixer quan tot just va acabar la cartilla de racionament. Aleshores aquell barri no era un barri, era una població. De petit, a casa dèiem "anem a Barcelona", que era allò que hi havia a baix… Gràcia era un lloc on vaig conèixer les vaques a les vaqueries; les gallines, pollastres i conills a les polleries; l'oli, els sabons i la pasta comprats a granel. Al costat de casa venia cada dia el camió de les bales de palla, el de les barres de gel… era un altre món.

Com era la infantesa en aquella Gràcia?
Recordo els carrers amb poca il·luminació, i potser també poc divertiment comparat amb ara. Jugar a la plaça del Diamant, fer una foguera per Sant Joan, anar a la Fira dels Reis a la plaça del Sol i la Fira del Pessebre a la plaça de la Revolució per Nadal... eren els nostres pas-

satemps. Tinc alguns records molt nítids del que era el dia a dia llavors, com anar a la Bodega Filomena, al carrer Verdi amb Rubí, i trobar tot de quitxalla, la iaia al fons… demanar una pesseta d'olives picants o de cacauets i quedar-me tota la tarda veient la televisió, que tot just acabava d'arribar.

Parla d'un districte molt diferent respecte de l'actual.
Gràcia es va començar a construir a partir del 1800, després de la Guerra del Francès, quan es va iniciar la seva urbanització i va anar creixent amb gent que va venir de tot Catalunya. Abans era un terreny salvatge, rural... El carrer Verdi, per exemple, entre Vallfogona i Providència, arrenca de la parcel·lació del 1850 del joier Rossell. Pel que fa al seu creixement demogràfic, de les 1.500 persones que hi vivien el 1817, va passar a 62.000 el 1897 —va arribar a ser la segona ciutat de Catalunya i la novena d'Espanya—, any en què es va tornar a annexionar a Barcelona. El canvi en el segle XIX va ser molt important… Igual que el canvi entre la meva infantesa i l'actualitat, que també ha estat molt significatiu.

Com va evolucionar urbanísticament Gràcia durant el segle XX?
L'última parcel·lació important va ser la de les terres de conreu de Can Comte, durant els anys 30 del segle XX. Va ser als anys 60-70 i, sobretot, als inicis dels 80 quan va començar un procés que va consistir a enderrocar cases petites i antigues per construir-hi blocs grans. També es van eixamplar carrers com la Travessera, el carrer Gran o Torrent de l'Olla, en funció del que permetia la llei.

Com va sorgir la idea de crear el Taller d'Història de Gràcia?
Gràcies a la voluntat i l'interès d'un grup de persones per recuperar la cultura popular de Gràcia. A mesura que anàvem avançant en el projecte, ens vam adonar que també havíem de crear el taller (l'any 1992). Personalment he anat fent llibres i diverses investigacions sobre els refugis, la Festa Major, Sant Medir, la cultura popular, la història del segle XIX…

Els refugis han ocupat una gran part de les seves investigacions…
Als anys 60 vaig tenir el meu primer contacte amb un refugi antiaeri, el de la plaça del Diamant, i em va impressionar molt. Més tard, als anys 80, va aparèixer el de la plaça del Sol, i l'any 1994, quan es va obrir la

Finca Sansalvador, al passeig de la Mare de Déu del Coll.

plaça de la Revolució per construir el pàrquing, en va aparèixer un altre. Em vaig adonar que era un tema desconegut per la població i m'ho vaig fer molt meu, perquè vas descobrint coses que et porten a nous replantejaments. Finalment, l'any 2008, després de 14 anys de recerca, vaig presentar el llibre *Gràcia, temps de bombes, temps de refugis. El subsòl com a supervivència,* que parla de la construcció dels refugis de Gràcia.

Fan visites guiades al refugi de la plaça del Diamant.
És molt important que la gent conegui la història, i això és el que intentem fer amb les visites al refugi de la plaça del Diamant. De fet, la tasca del taller és investigar, difondre, publicar...

La història d'aquests refugis és important perquè al darrere s'hi amaga un gran entramat social. Aquesta gent capaç de constituir una junta, una comissió per guarnir un carrer de festa major, també és la gent capaç de crear una comissió per construir un refugi. Va ser l'esperit de l'associacionisme en el sentit més pur el que va permetre que a Gràcia es fessin els refugis. L'Ajuntament en va fer molt pocs, per tant molts són fets per la societat civil.

L'associacionisme és i ha estat un dels grans trets definitoris de Gràcia…
Sí, és un dels districtes on hi ha més estructura social. Segurament ens ajuda molt l'entramat de carrers, a diferència d'altres parts de Barcelona. Què li diràs al veí de davant si està a molts metres de distància? A Gràcia, pel seu tarannà, pel tipus de gent que hi viu, ha tingut sempre molta força.

L'essència del districte segueix existint?
L'essència de Gràcia, del *gracienisme*, està molt arrelada en la gent jove. Hi ha molts moviments socials liderats per joves. A més, cal destacar que el seguici més important d'elements de la cultura popular després del de Barcelona és el de Gràcia: tenim sis gegants, dues colles bastoneres, tres colles de diables grans, dues de petites, tres bèsties de foc, trabucaires, una colla de castellers amb 20 anys d'història… Tot això genera aquest sentiment de pertinença, de sentir-se gracienc o de *gracienisme*, ja sigui per la manera de ser d'aquí, per la peculiaritat de les seves places o pel vent que hi corre… és com ens sentim els que hi vivim.

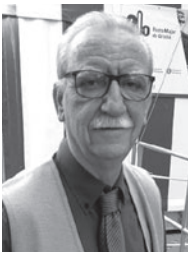

GASPAR CAÑADA
"Fa 20 anys que visc a la plaça de la Vila i formo part de l'Associació de Fraternitat, on m'ocupo de la promoció. Quedem dos cops per setmana i treballem molt".

MONTSERRAT FELISART
"Hi ha hagut moltes millores al barri: hi ha més ambient, més iniciatives culturals; en general, més signes d'identitat, de pertànyer a un col·lectiu comú. També hi ha molt turisme".

MARGA SERRA
"Fa 41 anys que visc a Gràcia i també hi treballo. El que m'agrada més és que és un barri de veritat, no ha perdut la familiaritat, els veïns ens coneixem".

CARLA CARBONELL

PRESIDENTA DE LA FUNDACIÓ FESTA MAJOR DE GRÀCIA

La Festa Major de Gràcia és un dels actius més reconeguts del districte i una de les tradicions històriques i expressions de cultura democràtica més grans de la ciutat. Les primeres referències d'aquesta celebració estan recollides al llibre *Muralles enllà*, de la sèrie *Visions Barcelonines 1760-1860*, de l'historiador Francesc Curet, i la situen l'any 1817. Enguany, el 2017, celebra el seu bicentenari.

Les festes d'aquest districte són conegudes arreu de Barcelona; combinen el tradicional concurs de guarniments de carrers amb nits de concerts fins a altes hores de la matinada i diverses activitats lúdiques i culturals per a tots els públics; tot plegat en uns dies de celebració que engresquen la major part del teixit veïnal i associatiu del barri. Una Festa Major que ha estat reconeguda com a Festa Patrimonial, Festa Tradicional d'Interès Nacional i Creu de Sant Jordi.

Darrere de la feina de desenes de voluntaris, hi ha la Fundació Festa Major de Gràcia, una institució fundada a finals del 1955 i actualment presidida per Carla Carbonell, doctora en Físiques que, amb només 34 anys, és la cara visible de l'entitat.

Tot i que la Carla és la quarta generació de la família que viu a Gràcia, la Vila havia quedat sempre una mica lluny del nucli familiar, segons ella recorda. Així i tot, el fet de fer sempre vida gracienca i anar a l'Institut Vila de Gràcia li va donar l'oportunitat d'apropar-se a la Festa Major. "A mi m'ha passat al revés que a moltes de les famílies de Gràcia: jo m'hi he implicat molt, i això ha acabat enganxant i engrescant part de la meva família, que potser per altres responsabilitats no havia tingut temps", explica.

Guarniments del carrer Joan Blanques de Dalt durant la Festa Major de Gràcia del 2014.

Viure a Gràcia ha fet que la Carla sempre hagi viscut la festa de molt a prop, però no va ser fins fa uns quants anys que va decidir implicar-se amb el guarniment del carrer Mozart, tot i que no va tenir cap responsabilitat a la junta. “Després d’aquesta experiència, vaig decidir marxar per canviar una mica d’aires i vaig entrar al carrer on estic ara, Joan Blanques de Baix de Tot, que el vam començar des de zero amb un grapat d’amics. I, al cap de poc d’entrar-hi, es va començar a bellugar el tema de la fundació. En realitat, va ser gent de carrer la que em va empènyer a agafar responsabilitats”, explica.

La Carla recorda una festa molt diferent entre la que es porta a terme actualment i la que va viure durant la seva infància i adolescència. “Recordo sortir de festa i que no s’acabava mai. Els carrers tancaven quan volien: un a les 3, un a les 5 i un altre feia música fins a les 7. No fa tant que es van establir els mateixos horaris per a tothom”.

Però, més enllà dels canvis organitzatius i de normativa, assegura que l’essència de la festa, especialment l’activitat infantil, es manté: “Potser els jocs han anat evolucionant amb la societat, però el fet de jugar sota un carrer guarnit és el mateix. Abans hi havia els envelats, on se celebraven tots els balls —la meva àvia sempre en parlava— i ara te’n vas a ballar als carrers. Sí que s’ha anat transformant una mica la festa, però l’essència és la mateixa”.

La Carla també ens explica l’origen d’aquesta celebració, que es remunta a un fet concret que va passar ja fa 200 anys quan, el 1817, el propietari de Can Trilla va cedir als monjos franciscans la capella de la masia, ja que durant la Guerra del Francès havien destruït el seu convent, de manera que van portar la festivitat de la Mare de Déu d’Agost a la masia de Can Trilla, a tocar del carrer Gran. “És veritat que uns anys després, amb l’arribada de molta gent d’arreu de Catalunya a Gràcia, la festa va agafar volada i va passar de ser una festa religiosa a tenir un caire molt més veïnal, cívic i de cultura de carrer. Així doncs, la primera referència d’un carrer guarnit la trobem el 1862, concretament del carrer Ample, que ara és el carrer Verdi. I la primera foto és del 1894, del carrer Culebra, que ara és Francesc Giner”. Es pot veure aquesta imatge a la pàgina 20.

Guarnició de carrers, el tret distintiu

La guarnició dels carrers és, segurament, el tret distintiu d’una festa que congrega desenes de milers de persones. En un inici, els carrers es guarnien amb brancatge i elements florals, però amb el temps es van anar fent canvis i els veïns hi van anar introduint pals, banderes, arcades i elements de tot tipus fins a arribar a la decoració actual, que transforma i dona color als espais de Gràcia d’una manera tan particular. A la Festa Major del 2017 hi han participat 22 carrers; dos més respecte a la de l’any passat.

Com a presidenta de la Fundació Festa Major de Gràcia, la Carla i tots els voluntaris han tingut durant l’any del bicentenari més feina de l’habitual: “Ha estat un any diferent, especial, durant el qual hem treballat amb tota

la il·lusió i moltes ganes. Perquè al final no deixa de ser un reconeixement a la gent que durant 200 anys ha treballat per fer d'aquesta festivitat una realitat. Perquè aquesta festa, no em cansaré de dir-ho, va de persones; no existiria ni seria possible sense les persones que hi ha al darrere. Una administració no podria fer aquesta festa, en faria una altra, però no amb aquest grau de participació, que permet la transformació de l'espai urbà en un món de fantasia gràcies a les hores i hores de dedicació desinteressada", conclou la Carla.

La Festa Major de Gràcia és, per dret propi, un dels esdeveniments més destacats del districte i, també, de la ciutat.

ORIOL PENYA
"Vaig venir a viure a Gràcia d'adult, ara hi treballo i hi visc. En la meva època universitària vaig començar a venir-hi de festa, m'agradava molt. Hi ha gent de tota mena i de diferents procedències, i això crec que és molt ric tant per als meus fills com per a mi".

MARIA ANGUERA
"És un barri molt amigable, m'agrada molt la barreja de cultures que hi ha, pots passejar tranquil·lament; de fet, és un barri que té de tot, jo gairebé no baixo a Barcelona per res".

AMALIA GONZÁLEZ
"Recordo que al carrer Providència les dones grans sèiem i treballàvem i fèiem activitats plegades, s'organitzaven dinars, berenars, festetes. Quan hi havia envelats la gent s'arreglava molt per anar al ball, on tocaven artistes coneguts de l'època".

CARMEN MARSAL
"Soc de l'associació de Providència i ajudo a fer el guarnit. Vaig néixer a Gràcia i fa 56 anys que visc al carrer Providència. M'agrada molt formar part de l'associació del carrer perquè em distrec molt, ens reunim amb els veïns i preparem els decorats".

AGUSTÍ JOU
"Vaig començar a formar part de l'associació del carrer Joan Blanques de Baix de Tot en jubilar-me, i faig de tot: pinto, munto, soc el comodí. A l'associació hi ha molts voluntaris: gent del barri de tota la vida, gent de fora, estrangers que han vingut fa poc... Tenim de tot".

MONTSE DEL CASTILLO
"Tota la vida he viscut al carrer Berga. Als anys 60 es va deixar de guarnir el carrer, però un dia vam decidir reiniciar la tradició. Ara seguim sobretot per la gent gran. A mi m'encanta Gràcia, segueix sent com un poble on tothom es coneix".

JOSEP SOTERAS
"Quan es feien els envelats jo era una criatura i no podia entrar als balls. Anàvem a veure lluita lliure a l'envelat de la plaça del Sol, també feien cançons, xocolatada a la plaça de la Vila i després cada carrer feia les seves activitats".

TOLO ALBERTÉ
"L'Associació de Veïns del Carrer la Perla ho fem tot amb materials reciclats, no ens agrada entrar en la lluita dels premis, ens interessa més l'associació, el dia a dia. El nostre local és un punt de trobada amb amics i veïns".

JOSEP FORNÉS I GARCIA

EXDIRECTOR DE L'ARTESÀ ATENEU DE GRÀCIA CENTRE CÍVIC
I DINAMITZADOR CULTURAL

Idealista i somiador, Josep Fornés, nascut el 1957, és una d'aquelles persones que lluiten de manera incansable per fer del seu entorn un lloc millor. I, en el seu cas, el context on ha plasmat projectes i donat idees és el districte de Gràcia. Mestre, antropòleg, gestor cultural i museòleg, Fornés dirigeix el Museu Etnològic de Barcelona i el Museu de Cultures del Món. Però si per alguna cosa el coneixen als carrers de la Vila és per haver estat un gran dinamitzador cultural des que, amb 16 anys, va entrar a l'Associació de Veïns de Gràcia. "La meva petita pàtria és Gràcia", sentencia.

Sempre ha viscut a Gràcia?
Sí, vaig arribar a Gràcia tres dies després de néixer, el dia 6 o 7 de gener… O sigui, em van portar els Reis i, des de llavors, hi he viscut tota la vida. La meva implicació activa al barri va ser a partir dels 16 anys, quan vaig entrar a l'Associació de Veïns Vila de Gràcia. Allà vaig començar la vida activa dins de l'associacionisme. Va ser una escola de civisme perquè vaig coincidir amb gent de classes socials diferents, ideologies diferents, i em va servir per entendre què era una assemblea, demanar la paraula i parlar d'igual a igual amb altres persones.

Què troba a faltar de la Gràcia que va conèixer durant la seva infància?
Trobo a faltar les iaies vestides amb bata i pentinat amb clenxa, amb aquelles pinces i aquells rul·los… les cadires al carrer a la fresca, amb gent que petava la xerrada... Aquest barri que trobo a faltar reneix cada Festa Major. Llavors la gent es desacomplexa, pot anar amb pantalons curts i samarreta sense endiumenjar-se, pot sortir a sopar i a compartir la vida amb la gent del barri, amb la seva gent.

Com era la Gràcia de la seva joventut?
Els joves d'aquella època ens vestíem de tradició per poder ser lliures i ocupar espais del carrer que, altrament, no ens haguessin autoritzat a ocupar. Era més fàcil tocar la gralla i el timbal i anar vestit amb uns texans, camisa blanca, faixa i mocador casteller que no anar d'una altra manera. Es tractava de ser transgressors però sent acceptats. Alguns vam optar per aquesta via, jo entre ells, per començar a muntar una sèrie d'accions festives completament alternatives al que es feia fins a aquell moment.

Pel que fa al barri, ha dirigit el Centre Artesà de Gràcia…
Sí, l'any 1985 em van demanar venir a treballar al Centre Cívic l'Artesà, que es deia Centre Cívic de Gràcia, i jo li vaig canviar el nom per l'Artesà Ateneu de Gràcia Centre Cívic perquè era una reivindicació veïnal. Tornar a començar l'Artesà amb l'obertura de portes com a Centre Cívic Municipal va ser un laboratori de proves per a mi. Vaig poder aplicar tot allò que havia après. Vam crear un model de participació i acció cultural molt diferent al que les entitats centenàries havien desenvolupat a Gràcia. Així doncs, va ser tot un revulsiu. Les mateixes entitats, que tenien relació amb l'Artesà, van començar a experimentar nous formats i noves maneres de fer, van renovar-se.

Molts dels projectes en què va participar estan plenament consolidats avui
Sí, i mirant enrere veig que tot el que vam començar encara perdura després de 30 anys. Entre altres coses el Festival Tradicionàrius, els Foguerons de Sant Antoni —la revetlla mallorquina a Gràcia—, la proclamació de la Festa Major de Gràcia com a Festa Tradicional d'Interès Nacional de Catalunya…

Què significa ara el Tradicionàrius?
El Tradicionàrius és el festival de música tradicional més important que hi ha en aquests moments al sud d'Europa. És un referent que ha revolucionat la música tradicional als Països Catalans. La revetlla mallorquina es va vincular amb el Tradicionàrius, i ara està tot molt fusionat.

En aquest sentit, el districte manté molt vives algunes de les tradicions que vostès van impulsar i, d'altres, que han arrelat.
Sí, em fa il·lusió veure que encara hi ha una Festa Major que pot celebrar els seus 200 anys, i també veure que els projectes que vam engegar

Centre Artesà Tradicionàrius.

encara funcionen avui. M'agrada veure que l'obra que he pogut contribuir a fer amb molts altres sigui com una cançó popular que no té autor. Estic esperant a jubilar-me per poder tenir encara més llibertat i temps per construir utopies.

Existeix realment el sentiment gracienc?
Crec que és un mite positiu que sempre ha tingut el barri. Gràcia són moltes Gràcies, hi ha gent molt diversa.

I l'esperit veïnal? Com és actualment?
Personalment, crec que les associacions de veïns són un tema residual avui en dia. Normalment la resistència més punyent no és acceptada per una majoria del veïnat, que mostra una tendència més gran a la privacitat. L'espai públic ha perdut la seva condició de públic. Jo vull un barri on la gent se senti feliç, no un barri on la gent vulgui la privacitat i tancar portes i finestres.

BERNAT DE PABLO
"Fa 10 anys que visc a Gràcia, vaig venir per la dona. El que més m'agrada és la vida que hi ha, el moviment. El Centre Artesà Tradicionàrius és un espai cultural interessant que dona molta vida al barri".

POL FÀBREGAS
"Soc auxiliar administratiu del Centre Artesà Tradicionàrius. Per a mi Gràcia està perdent l'essència que tenia fa uns anys enrere, l'esperit de veïnatge. S'hi viu molt bé aquí, però l'augment dels preus del lloguer fa que la gent de Gràcia de tota la vida hagi de marxar a viure fora del barri".

JUDIT ANDREU
"El que més m'agrada és el teixit social, l'associacionisme, les entitats. És un barri molt agradable".

MIQUEL GÓMEZ
"Fa uns 10 anys que visc a Gràcia. Soc propietari de La Torreta i del bar del Centre Artesà Tradicionàrius, que no són bars qualssevol, són bars del barri, un punt de trobada per a valencians i catalans, amb gastronomia i begudes dels Països Catalans".

JORDI BARBET
"He viscut a Gràcia pràcticament tota la vida. Treballo donant classes de percussió i toco amb el meu grup. A l'hora de fer barri, podem participar en moltes festes, com la Festa Major o d'altres com la dels Foguerons o el Carnestoltes, i és una manera d'aportar alguna cosa".

ORIOL RAMBÁN
"Visc a Gràcia des del 1987, a la zona de la plaça de la Revolució, al rovell de l'ou. El que més m'agrada del barri és que sembla una mica un poble. Fa anys que participo en associacions i ara estic en un grup de percussió del barri. Es coneix molta gent del barri i d'aquest món associatiu i festiu que tenim".

JOAN JUSTE
"Soc soci fundador dels Castellers de la Vila de Gràcia. Tot va començar amb uns amics de Gràcia que ens agradaven els castells i vam pensar de muntar una colla. El secret va ser la joventut, les ganes, el teixit associatiu i tota l'ajuda que vam rebre d'altres colles, ja que nosaltres no sabíem fer castells".

AITOR LENIZ
"Vaig néixer a Gràcia i sempre hi he viscut. He participat de diferents maneres en diverses activitats gracienques. Vaig estar dotze anys cantant a l'Orfeó Gracienc i encara en soc benefactor. Hi ha molta activitat social i cultural; de fet, a cada cantonada hi ha alguna associació d'alguna cosa".

MARIA DOLORS LÁZARO

EXDIRECTORA DE LA REVISTA DEGANA DE GRÀCIA *MAI ENRERA*
I EXDIRECTORA DE L'ESCOLA ART GRÀCIA DE DIBUIX, PINTURA I CERÀMICA

Els bombardejos de l'aviació italiana durant la Guerra Civil, el 1938, que van foradar el sostre de casa seva a la Travessera de Gràcia, o la nina que va oblidar dins del refugi antiaeri de la plaça del Sol són alguns dels records d'infància de Maria Dolors Lázaro, nascuda a finals de l'any 1934. Són també el testimoni d'una època força complicada als carrers del districte de Gràcia. Però la història de la Maria Dolors és la d'una persona que va saber superar les adversitats. Durant 30 anys, va dirigir l'Escola Art Gràcia de dibuix, pintura i ceràmica al carrer Verdi. Ha estat, a més, vicepresidenta del Club Excursionista de Gràcia durant 20 anys, i responsable de la secció de Cultura i directora, durant 14 anys, de la revista degana de Gràcia *Mai Enrera*. No s'imagina una vida fora de la "seva" Gràcia.

A quina part de Gràcia va néixer?
Al número 194 de la Travessera de Gràcia. Però, com a conseqüència d'un dels bombardejos de l'aviació italiana sobre Barcelona durant la Guerra Civil, concretament l'any 1938, vam haver de marxar de casa. Ens va caure el sostre i, com que vivíem a l'últim pis, l'aigua va entrar a la meva habitació. Primer ens vam traslladar una temporada a Polinyà, d'on també guardo un record terrible: allà van matar el meu avi mentre anàvem passejant l'un al costat de l'altre… Llavors vam tornar a Gràcia, a una torreta que ens van llogar al carrer Verdi, on vaig viure fins que em vaig casar, el 1957.

Feien servir els refugis durant la guerra?
Recordo la meva mare portant-m'hi. Sobretot al de la plaça del Sol, on no oblido que em vaig deixar una nina. Jo volia la meva nina, però es va quedar allà… Teníem el refugi de la plaça del Sol relativament a prop, mentre que el de la plaça del Diamant quedava lluny de la Travessera. Com que havíem d'arribar al refugi com més aviat millor, o ens arriscàvem que ens

Passatge de Mulet, on està situat el Club Excursionista de Gràcia.

bombardegessin pel carrer, al final vam decidir quedar-nos a casa. Posàvem un matalàs sobre la taula i ens posàvem tots tres a sota.

Com va ser la postguerra a Gràcia?
Duríssima. Però, gràcies als veïns, que ens vam donar caliu els uns als altres, hi havia bon ambient i els nanos jugàvem alegres, aliens al que en realitat passava. No obstant això, encara que siguis petit ja notes que allò no és normal; veus cares llargues, que no hi ha un bon plat a la taula, que són moments difícils… El panorama era molt trist, però els nanos teníem ganes de viure i les mares van fer tot el possible perquè no ho notéssim.

Com era la vida als carrers?
En moments com la Festa Major hi havia un ambient molt divertit i més familiar que no pas el d'ara. Els nanos gaudíem molt veient-ne tots els preparatius. La gent s'arreglava molt per anar als envelats que es posaven a les places i anar a veure els vestits de la gent era una atracció molt

gran. Potser no hi havia massa diners, però les dones sabien cosir; moltes eren modistes, perruqueres… Això que fem ara de veure un vestit en un aparador i entrar a comprar-lo… ni pensaments! Per altra banda, l'associacionisme es va posar novament en marxa després de la Guerra Civil: els Lluïsos, el Centre Moral, el Cercle Catòlic…

Com era l'educació aleshores?
En aquella època, les escoles eren deficients. A dins es parlava castellà, però al carrer es lluitava perquè el català sobrevisqués. L'educació estava retallada, escapçada i encongida. No hi havia llibres en català i s'amagaven on es podia. Per exemple, *El llibre de la selva* estava amagat al Club Excursionista de Gràcia, en un prestatge a dalt de tot. Jo acompanyava el meu pare a passar una estona al club i, quan m'avorria, ell s'enfilava i me'l baixava una estona perquè pogués llegir en català. Cap als anys 50, per una gran casualitat, el meu pare va conèixer una persona que em va poder fer entrar a l'Escola Suïssa, a la qual era molt difícil accedir. Per a mi va suposar obrir-me al món. A més, als 12 anys vaig entrar a la Llotja i als 17 ja tenia Arts i Oficis. Això em va permetre estudiar a l'Escola Massana un parell de cursos de Belles Arts i tenir la possibilitat d'obrir la meva escola d'art.

I així és com va dirigir durant 35 anys l'Escola Art Gràcia.
Era una escola de dibuix, pintura, ceràmica i esmalts situada al carrer Verdi, per sobre de la Travessera de Dalt, en un pis antic i meravellós que inspirava a la creació i la bellesa. Per allà van passar una gran quantitat d'alumnes, en tenia fins a 20 per classe, als quals vaig ensenyar diverses disciplines artístiques, perquè hi havia molt d'interès en l'art al barri. Avui en dia encara hi ha gent que em saluda pel carrer perquè eren alumnes meus. Però és que al mateix temps jo estudiava Arqueologia a la Universitat de Barcelona… tenia moltes ganes de fer coses! Quan vius una guerra t'adones que has d'aprofitar molt el temps.

Un cop es va casar va seguir fent vida a Gràcia?
Sempre. Per a mi, Gràcia ho és tot i no voldria viure en un altre lloc.

Ha fet arqueologia a Gràcia?
Sí. Al Passatge Mulet, on hi ha el Club Excursionista de Gràcia. Allà tenim una pedra que, segons els entesos, és el rodament d'una entrada a un temple romà. A Gràcia hi ha moltes restes, però com que va ser construïda amb presses es devien perdre moltes coses pel camí…

Quina ha estat la seva relació amb l'excursionisme?
La tradició excursionista a Gràcia és molt important: la UEC, El Club Excursionista…Personalment, recordo que després de la guerra el meu pare es va dedicar a fer excursionisme i, quan jo tenia uns 8 anys, em portava als Pirineus, al Montseny... Des de llavors sempre he mantingut la vinculació amb el Club Excursionista de Gràcia, del qual vaig ser vicepresidenta durant 20 anys. He estat al costat de tres presidents, perquè m'agradava més treballar des de la segona fila. Encara en soc sòcia i no penso pas deixar-ho. Per a mi sempre ha estat un lloc per trobar amics. I així durant 80 anys.

La seva vinculació es va estendre també a la revista *Mai Enrera*.
La filosofia del club l'ha portat a estar molt a prop de la gent del barri i des de la seva fundació, fa 95 anys, ha dut a terme una àmplia tasca social i educativa al voltant de la muntanya i la cultura. Amb aquesta voluntat divulgativa, es va fundar la revista *Mai Enrera*, que jo he dirigit durant 14 anys fins a l'actualitat. És una revista emblemàtica sobre muntanya i cultura on col·laboren firmes molt importants. L'actual president del Club Excursionista, Ricard Martínez, té molt interès per la cultura, de manera que, penso, seguirà mantenint el mateix esperit.

Com han evolucionat les tradicions al districte?
Gràcia s'ha esforçat molt per mantenir vives les seves tradicions. Però algunes persones han anat més enllà i n'han aportat de noves, com ara els bastoners, els castellers… Els costums, les festes, la cultura i el dia a dia de la vida de Gràcia han experimentat un canvi absolut fins avui. Personalment, tinc un gran interès per Occitània i col·laboro amb el CAOC, el Centre d'Agermanament Occitano-Català, que treballa per la projecció exterior de la cultura catalana des de Gràcia. I és que Gràcia és molt potent. Té molta força.

ANA RUIZ
"Tinc 89 anys i he viscut tota una vida de guerra i postguerra, però he lluitat. He lluitat molt tota la vida. Tinc un marit que val totes les peles del món. Quan em vaig casar vaig venir a viure a Gràcia; l'ambient és molt familiar, les penes es passen en companyia".

VÍCTOR CUNILLERA
"Vaig néixer a la Vila de Gràcia el 1942 en una família de forjadors. El meu avi va obrir un taller el 1910 al carrer Torrent de les Flors com a escola del Gremi de Serrallers de Catalunya. El 2010 el vaig tancar per jubilació, però actualment és el seu domicili i museu". El Víctor és fundador de l'Associació d'Oficis Tradicionals de Catalunya en perill d'extinció i d'Artesans de Gràcia. "A Gràcia queden molt pocs oficis artesans —comenta—, i de forjadors no en queda cap ni a Barcelona".

RICARD MARTÍNEZ
El Ricard és des de fa 1 any el president del Club Excursionista de Gràcia. El club, que va néixer el 1923 i ha format part de la història de l'excursionisme a Catalunya, supera els 1.000 socis (alguns amb més de 90 anys). La seva emblemàtica revista, *Mai Enrera*, ha encarat recentment un redisseny per adaptar-se als nous temps però mantenint-ne la filosofia.
"I és que el club utilitza noves eines per arribar a tots els públics, tot i que al final t'has d'acabar trobant a la muntanya", explica el Ricard.

SERGI CALAFELL

PROPIETARI DE LA MERCERIA LAS NOVEDADES I PRESIDENT DE L'ASSOCIACIÓ DE COMERCIANTS NOVA TRAVESSERA-CLARET DE BAIX

El comerç de proximitat ha estat un dels grans signes d'identitat del districte de Gràcia. Les botigues de tota la vida han estat punts d'abastiment de la població, però també espais on les relacions veïnals han fluït i s'han consolidat. El pas del temps i l'evolució de la ciutat han anat deixant enrere alguns comerços. Altres, però, resisteixen. És el cas de Las Novedades, una merceria inaugurada el 1927 a la Travessera de Gràcia, a la zona del Camp d'en Grassot, i que avui regenta Sergi Calafell.

"La botiga era dels meus avis, va passar a la mare, després al meu tiet i, finalment, hem quedat la meva senyora i jo", explica el Sergi. Amb 69 anys, però, enfila la recta final en l'àmbit laboral i tot indica que serà ell qui abaixi la persiana de l'establiment per sempre: "No hi ha ningú que em segueixi. Tinc un fill, però ha fet una carrera i no seguirà amb el negoci".

Las Novedades és, per tant, un testimoni del pas del temps en una de les zones de Gràcia més poblades, però que ha variat molt la seva fisonomia amb el pas dels anys. "En l'època en què es va obrir la botiga, aquesta part de Gràcia era gairebé un poble. Això és el Camp d'en Grassot, davant nostre hi havia fàbriques: una de sobres, una altra de gavardines… Hi havia quatre cases, moltes d'elles petites, la caserna de la Guàrdia Civil i les monges, que encara hi són. Amb el temps s'ha anat poblant i, l'any 1995, es va fer la Travessera de Gràcia més ampla i es va arreglar tal com està ara. Perquè abans era més estreta i les cases estaven més a prop. Va ser aleshores quan vam crear l'associació de comerciants", resumeix el Sergi.

I és que el Sergi és el president de l'Associació de Comerciants Nova Travessera-Claret de Baix des de fa més de 20 anys. Des de l'associació es lluita per aconseguir dinamitzar el barri i, en conseqüència, els petits

comerços que poblen tota la zona. S'organitzen dues festes anuals, una de les quals, la del comerç al carrer, va ser una aposta innovadora en el seu moment: "Quan el 1995 vam fer la inauguració del carrer, vam fer la primera festa, que va ser tot un èxit. En aquell moment vam ser pioners: vam tancar el carrer, van venir els gegants, vam fer havaneres a la nit…, després altres barris i districtes de la ciutat també ho van començar a fer", recorda el Sergi.

Iniciatives per enfortir el comerç

Des d'aleshores, les iniciatives per part de l'associació han estat constants per aconseguir que aquesta part del districte tingui un teixit comercial fort. "Fem passar per aquí la cavalcada de reis de Gràcia, en la qual col·laborem amb un camió, amb cavalls… També fem passar les colles de Sant Medir i les convidem a esmorzar. A més, al Camp d'en Grassot col·laborem amb la Festa Major i amb la seva rua de Carnestoltes", explica. Tota mesura és bona per aconseguir que els carrers llueixin.

Des de l'associació es duen a terme accions per millorar el pas de la gent pels carrers, es treballa per la millora de la mobilitat i l'aparcament. També es té cura de detalls com la inclusió de llums per Nadal. "Quan fem les festes anuals, ve gent d'altres llocs a veure les botigues i l'ambient, i de pas recorda que aquí hi ha botigues on es pot trobar de tot. En el meu cas, també m'ha fet guanyar alguna clienta: senyores que et comenten: 'No sabia que hi havia una merceria aquí; a partir d'ara ja vindré a comprar-hi'".

Però el pas del temps fa que els hàbits i els costums de la població també canviïn i, en el cas concret de la merceria que regenta el Sergi, això s'ha notat: "Moltes merceries desapareixen perquè la gent no cus tant com abans. Molta gent em diu: 'No trobo merceries', però després venen i et compren un metre de goma que val 30 cèntims i llavors els dic: 'Senyora, com vol que aguanti una merceria amb 30 cèntims?'. Si s'ha de pagar un lloguer no es pot".

Nascut al Torrent de l'Olla, el Sergi treballa a la botiga des que era un adolescent. "Vaig començar als 16 anys, quan venia a ajudar la mare. El meu pare tenia una altra botiga en un altre lloc. Quan van morir, em vaig cuidar de les dues botigues", explica el Sergi. A Las Novedades al principi també s'hi venien altres coses, però des de fa temps la merceria està enfocada plenament a productes de costura i gènere de punt. "Havíem tingut també

Font de la Travessera de Gràcia.

bijuteria, perfumeria, papereria… Hi havia de tot, com en un poble, ja que és el que semblava en aquella època aquesta zona de la ciutat", afegeix.

A través de l'aparador, el Sergi ha estat testimoni de l'evolució d'aquesta part del districte. I, al fet de portar tota la vida en aquest punt, cal sumar-hi la presidència de l'associació, que ha fet que sigui una font de consultes per als veïns de la zona: "Amb tants anys aquí la gent ja et té confiança. I no només venen per comprar, et pregunten: 'He de fer aquest paper, he d'anar a l'Ajuntament, com ho puc fer?'. Soc l'alcalde del barri", fa broma. Tot i que reconeix que antigament la relació veïnal era més fluida: "Abans la gent venia aquí i s'asseia, teníem fins i tot cadires, i t'explicaven la seva vida. Ara això ja no passa".

I és que la clientela també ha anat variant amb el pas del temps. “Ara la gent és més exigent. Abans venien i es compraven el que hi havia aleshores, perquè no hi havia tant gènere ni tantes talles. Ara, de calçotets, n’hi ha de totes les mides i models, però abans n’hi havia un i ja està”.

Urbanísticament l’evolució també ha estat molt pronunciada: “Abans les cases eren baixetes, hi havia indústries, el carrer era estret i la vorera també, igual que a la part de la Travessera, al casc antic”.

Les espardenyes d’en Ramallets

El Sergi ha vist passar per la botiga tota mena de personalitats. De totes elles, en recorda especialment Antoni Ramallets, mític porter del FC Barcelona de mitjans del segle XX: “De petit havia vingut amb la seva mare, que sempre ens deia: ‘No guanyo per a espardenyes amb aquest fill meu… Es passa el dia jugant a futbol’”, recorda.

La realitat, però, és que el nombre de comerços ha anat descendint amb els anys. “Tenim uns 40 comerços associats, mentre que el 1995 en teníem 70. Veig el futur del comerç negre. Si no es fa alguna cosa s’anirà perdent. La joventut cada vegada està més acostumada a anar a comprar a les grans àrees: hi va el dissabte, deixa el cotxe, els nanos poden jugar… O, si no, ho compra per Internet”.

Tanmateix, la feina que es projecta des de l’associació, així com la força dels petits comerciants del districte, manté viva la flama del petit comerç, un dels grans actius de Gràcia.

RAMON ALBAREDA
"La meva àvia als anys 30 va obrir la bacallaneria Pesca Salada Albareda; ara la porto jo. Aquí els clients són de tota la vida, tot i que cada vegada n'hi ha menys, d'aquests. Jo soc la quarta generació vivint al Camp d'en Grassot".

GUSTAVO PERONA
"Vaig agafar la Llibreria Cercles fa 8 anys, un establiment dels anys 50, un dels més antics de Barcelona. Jo el vaig convertir en llibreria de segona mà. Els clients són una barreja de gent de Gràcia de tota la vida i gent que ha anat incorporant-se, però tothom amb interès per la cultura. És un barri molt agraït".

MARTA GÓMEZ
"La botiga Granel té l'objectiu d'eliminar plàstic. És un comerç tradicional fet de manera moderna. La majoria de la clientela són estrangers que viuen a Barcelona. Però també gent de Gràcia de tota la vida".

GEORGINA BORONAT
Als 80 vaig obrir l'Autoescola Trànsit. El negoci ha canviat molt: la gent ja et coneix, tenim clientela fixa que t'envia als fills i als nets. Abans ensenyàvem amb llibres i ara amb pissarra tàctil... tot és molt diferent. Gràcia en general ha anat a millor: hi ha més serveis, més escoles".

XAVIER GONZÁLEZ
"L'any 1992 vaig obrir la Sabateria Vogard al passeig Sant Joan perquè era una bona zona i el local era bo. La majoria dels clients viuen al barri, tot i que n'hi ha bastants que només hi treballen. També hi ha molts estrangers, fa 4 o 5 anys que venen més turistes que abans per aquesta zona".

MARC CORNUDELLA
"Fa més de 10 anys que vam obrir la impremta Solgraf on abans hi havia el conegut Rètols, amb un rètol lluminós a la façana. La Travessera de Gràcia és un bon lloc per tenir el negoci, és un lloc de pas i, en general, la zona està molt bé".

ESTER ALONSO
"Visc a Gràcia des de fa molts anys i vaig decidir muntar aquí el negoci d'alimentació i articles d'animals fa dos anys i mig. Des de l'Associació de Comerciants de Ramón y Cajal fem la botiga al carrer al maig i a l'octubre amb l'objectiu que es mogui el carrer, que hi hagi més ambient".

ANTONI GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO

AUTOR DEL LLIBRE *EL CAMP D'EN GRASSOT, FAMÍLIA I TERRITORI*

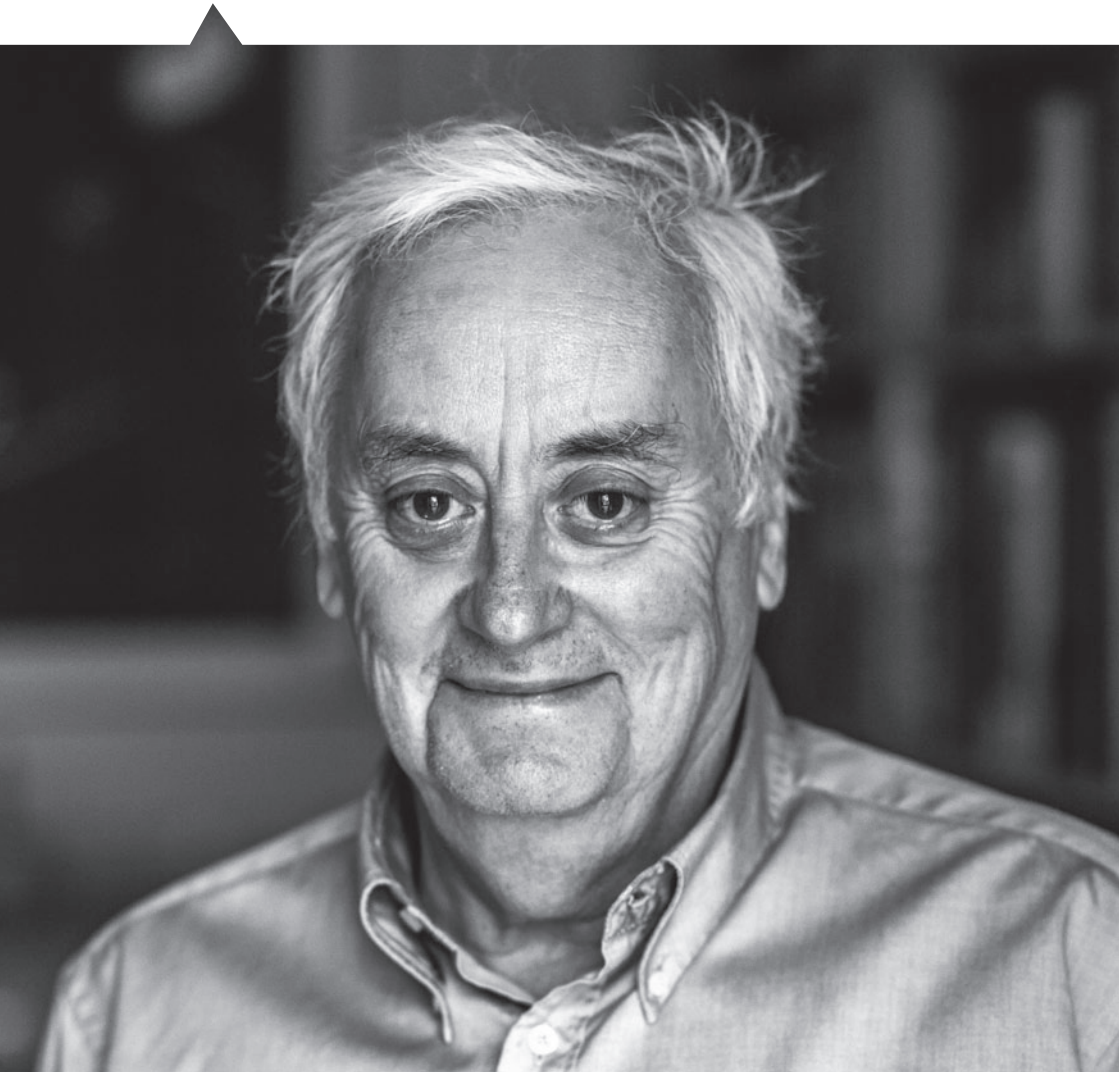

La seva vida ha evolucionat en paral·lel al Camp d'en Grassot, un dels barris més desconeguts del districte de Gràcia, tot i ser dels més poblats. I és que Antoni González Moreno-Navarro, que ha viscut des del seu naixement, el 1943, al passeig de Sant Joan, és l'autor del primer llibre sobre aquest barri: *El Camp d'en Grassot, família i territori*, que va ser Premi Vila de Gràcia l'any 2008. A més, González també ha escrit tres llibres sobre el passeig de Sant Joan.

Com era el Camp d'en Grassot que vostè va conèixer a la seva infància?
Tradicionalment, el Camp d'en Grassot era un barri on abundaven les casetes baixes, no hi havia edificis grans, més propis de l'Eixample de Barcelona. De fet, la conversió del Camp d'en Grassot en l'eixample de Gràcia no es va produir fins molt temps després de la Guerra Civil.
Un record característic que tinc de la infància és la zona de pràctiques de conduir del Camp d'en Grassot (pels carrers de Sardenya, Nàpols i Indústria), que eren carrers amples, amb poca gent i baixa edificabilitat, on els nanos sortien a jugar pel carrer... Un altre record que tinc, i que crec que mai me'l trauré del cap, és el característic soroll dels telers de la fàbrica La Sedeta. Avui en dia, quan vaig pel carrer Indústria, que és per on es veu bé com era la fàbrica, encara em sembla sentir el soroll i l'olor tan peculiar que desprenia. Són petits records de coses que van desapareixent.

En pocs anys, per tant, va créixer molt el Camp d'en Grassot.
Sí, ha estat tot molt ràpid. Hi havia moltes casetes baixes i, en algun cas, en comptes d'enderrocar-les i fer-ne de noves, es va optar per construir-hi noves plantes al damunt. Quan va començar aquesta remodelació, fa uns 50 anys, sobtava veure una caseta petita amb cinc plantes a sobre.

El Camp d'en Grassot és un barri poc conegut.
Sí, fins i tot poc conegut per a molts graciencs. Fa poc encara es pensava que se li deia Camp d'en Grassot perquè l'havia creat un pagès grassonet… Res a veure. Prové del cognom Grassot, del qual tenim referències que daten del segle XV a l'Empordà, però els antecedents familiars més antics coneguts dels Grassot del barri daten del segle XVI. El Camp d'en Grassot té l'origen en una finca medieval, que va ser enderrocada el 1876. Quan va néixer com a barri, la seva extensió aproximada anava del carrer de Còrsega fins a Travessera, i del carrer de Nàpols fins al passeig de Sant Joan. Després s'ha considerat com a Camp d'en Grassot espais urbans més amplis.

Com va créixer?
En començar el darrer terç del segle XIX, encara no hi havia res edificat a llevant del Torrent d'en Vidalet. Van sorgir llavors algunes iniciatives. La primera va ser la del senyor Roman de Grassot i Elies, el 1866, i uns anys més tard la dels Joanich. Els propietaris de les finques per sobre de la Travessera, com era el cas dels Joanich, van edificar seguint la traça habitual del casc de Gràcia. Grassot, però, com que tenia els terrenys per sota de la Travessera, es va veure obligat a seguir el Pla Cerdà. Així va néixer el barri, segons un plànol que ja preveia tots els carrers d'acord amb el Pla Cerdà. El senyor Grassot establia per emfiteusi els solars previstos i anaven apareixent casetes, de manera que de mica en mica es van anar configurant els carrers. En primer lloc, el carrer de Nàpols, que en els seus inicis va ser el més important, ja que l'espai on havia de fer-se el passeig de Sant Joan estava ocupat pel torrent Pregon. Posteriorment, van anar prenent forma els passatges Roman, ara Alió, Grassot i Llavallol, i els carrers Sant Martí, ara Indústria, i Coello, ara Pare Claret.

Ha viscut tota la vida al passeig de Sant Joan. Com ha canviat?
El passeig de Sant Joan té un paper fonamental al barri, perquè el Camp d'en Grassot està abocat cap al passeig, no cap a la Sagrada Família. Sempre ha estat així, no només perquè hi ha una via amb arbres, serveis, petanca, jocs infantils..., sinó perquè la gent té tendència a anar cap al centre de la ciutat. La urbanització enjardinada del passeig de Sant Joan es va inaugurar el 1930, i els nens jugàvem al futbol i les nenes a fireta als bancs de pedra que hi havia. El 1998 es va fer una reforma que va desnaturalitzar la urbanització originària. Tot va canviant i és evident que les remodelacions urbanístiques influeixen, també, en els usos dels espais.

Centre Cívic La Sedeta.

Pel que fa als límits de Gràcia amb Barcelona, com es van establir?

Barcelona tenia un problema d'hospitals a finals del segle XIX. Necessitava hospitals, però el terme municipal no tenia més terrenys. Gràcia, per la seva banda, tenia un altre problema: el clavegueram. Barcelona no deixava a Gràcia connectar les clavegueres que baixaven pel passeig de Sant Joan i, quan les aigües residuals arribaven al carrer de Provença, no sabien què fer-ne i sempre hi havia conflictes. Però va sorgir la solució: Gràcia va poder connectar les clavegueres gràcies a la cessió dels terrenys de l'Hospital Clínic a Barcelona, que en aquell moment eren seus. I el 1875 els dos termes municipals, Barcelona i Gràcia, van decidir posar-se d'acord i marcar una línia divisòria, de manera que tot el que estava per sobre del carrer de Provença era Gràcia.

Han quedat els habitants del Camp d'en Grassot una mica al marge de les activitats del nucli de Gràcia?

Gràcia va ser un municipi molt important del Pla de Barcelona i no es pot confondre amb les casetes que es van anar edificant als voltants dels Josepets i al llarg de la Travessera o el carrer Gran. El barri de la Salut, els barris del Coll, el Camp d'en Grassot i els altres barris són també l'"autèntica Gràcia". Sorprèn, per exemple, que s'identifiqui la Festa Major de Gràcia amb la festa major de l'anomenada "Vila". Al Camp d'en Grassot sempre s'havien guarnit els carrers i muntat envelats per la Festa Major de Gràcia.

MILI PLAZA
"Tota la vida he viscut al Camp d'en Grassot i m'encanta. Vaig molt al Centre Cívic La Sedeta, on soc professora dels tallers d'informàtica, balls de saló i *country*. Al Centre Cívic La Sedeta hi ha molt bon ambient, és un lloc de reunió i es fan activitats a bon preu i també gratuïtes".

ROMY SERRALLONGA
"Visc al Camp d'en Grassot, al costat de La Sedeta. Al centre cívic hi ha un ambient molt agradable i gent molt maca, amb certa cultura i amb qui es pot parlar de tot. A Gràcia estic molt a gust, no canviaria per res de barri, hi ha gent molt agradable".

ENRIC TORT
"Des de l'any 74 que visc a Gràcia, quan vaig casar-me. Estic a gust al Camp d'en Grassot: no hi ha massa turisme, tot i que estem a prop de la Sagrada Família. Quan em vaig jubilar vaig començar a anar a La Sedeta, on faig cursos de cuina i Photoshop".

TXEMA MORTE
"Vaig venir aquí quan era petit. A Gràcia cada vegada hi ha més espais públics, més transport públic. També hi ha més comerços que abans, tot i que la majoria són estrangers. El que més m'agrada del barri és el Centre Cívic La Sedeta, on passo el temps amb els amics i faig cursos de cuina".

MÒNICA MUÑOZ
"Hi ha moltes zones verdes, comerços petits i bon ambient. Venim molt a La Sedeta perquè els nens juguin i, mentrestant, els pares ens reunim per parlar sobre l'equip d'handbol del Claret".

SERGIO MARTÍNEZ
"Visc a Gràcia des del 2002. Ens agrada molt l'ambient veïnal del barri i que hi hagi tants serveis a l'abast: escoles, botigues, farmàcies. Els nens van al Claret i La Sedeta és un lloc de trobada".

FRANCISCO CEREZO
"Sempre vaig a La Sedeta i als voltants. Aquí passo l'estona jugant als escacs i parlant amb els amics. El Camp d'en Grassot és un barri 'estupendo' per viure-hi. Tots els barris canvien; hi ha més turistes estrangers que d'Espanya".

JESÚS OJEDA
"Fa més de 10 anys que visc a Gràcia. Els meus fills van al Claret i anem sovint al parc de La Sedeta després de les classes o els partits dels nens. La Sedeta és l'or polit que tenim al barri, no se senten els cotxes i hi ha molta tranquil·litat".

EULÀLIA AUBIÀ

PROPIETÀRIA DE LA BOTIGA D'AVIRAM MAGRANS DEL MERCAT DE L'ABACERIA CENTRAL

El mercat de l'Abaceria Central és un dels mercats centenaris de Barcelona. Amb una estructura arquitectònica metàl·lica amb tancament d'obra vista i formada per tres cossos, una nau central i dos passadissos laterals, es tracta d'un dels punts emblemàtics de Gràcia, on diverses generacions han acudit per abastir-se, però també per establir relacions veïnals que han anat forjant la història del districte. Darrere de cada parada, s'hi amaguen records i memòries, petits tresors com la història de la botiga d'aviram Magrans.

Eulàlia Aubià, amb 58 anys, regenta Magrans, una parada d'aviram la història de la qual es remunta a mitjans del segle XIX, quan la seva besàvia es va establir a Gràcia. "Van venir aquí amb animals vius, perquè aleshores es mataven a les cases, i van començar a vendre pollastres amb un cistellet pels carrers de Gràcia. La cosa va anar a més i van poder muntar una botiga amb habitatge a la plaça de la Revolució (llavors Santa Isabel)", explica l'Eulàlia.

Inaugurat el 1892 sota el nom de Santa Isabel, i reconstruït el 1965, el mercat es prepara per viure una reforma que ha de servir per modernitzar i revitalitzar l'espai. "La meva família va viure el naixement del mercat de l'Abaceria", explica l'Eulàlia, que a la parada té un mural amb diverses fotografies de les primeres èpoques. El cert és que es tracta d'una de les parades centenàries que es poden trobar al mercat: "Per la parada han passat la meva besàvia, la meva àvia, la meva mare, la meva tia i, finalment, jo".

La guerra, punt d'inflexió al mercat

D'entre els records que conserva, la guerra va ser un punt d'inflexió. "L'època de la guerra va ser dura i la de després encara més", sentencia

Mercat de l'Abaceria Central.

l'Eulàlia, que ha documentat amb cartes i fotografies l'evolució de les relacions familiars dels seus avantpassats, al voltant de la venda d'aviram i la parada del mercat. Segons explica, "durant la guerra només s'obria el mercat quan entrava gènere i els venedors l'havien de distribuir segons el racionament. En aquella època es formaven cues interminables a la porta del mercat".

"Com no sempre disposaven de gènere, anaven a buscar-lo fora i, quan arribaven ous o pollastres, avisaven les parades per vendre'ls. Però no podien fer-ho lliurement, sinó que havien de vendre, per exemple, tres ous per família. Com en aquella època els clients es coneixien molt bé amb els venedors, ja se sabia qui passava més penúries i, en comptes de tres ous, per sota mà, si es podia, li donaven mitja dotzena tot i estar prohibit", comenta.

Actualment, el mercat ha patit un descens de clients i també de parades. "Quan va començar la meva àvia, van venir uns anys en què es va treballar molt. Jo recordo que els divendres quan sortia de l'escola venia i això estava ple com un ou", explica. Però amb els anys tot ha anat canviant: "Abans aquest mercat abastava tots els barris de la muntanya de Collserola: el Carmel, Vallcarca... Jo tenia clientes que baixaven del pont de Vallcarca. Però, de mica en mica, han anat obrint supermercats, grans superfícies i la gent ha anat desapareixent; al mercat hi venen algunes persones del barri, moltes de les quals ja són molt grans. I la gent jove ve els dissabtes, però també tenen altres punts per anar a comprar".

Lloc de venda especialitzada

De fet, segons la seva percepció, el mercat s'està convertint en un punt on trobar especialitats. "La gent ve al mercat quan necessita una cosa

concreta, molt especialitzada. Veig gent per Nadal que ja no torna en tot l'any. Crec que el públic tornarà al mercat, però per buscar el que no troba a fora. La fidelitat dels clients actualment és molt més minsa que temps enrere", apunta.

L'esperança d'alguns dels paradistes que seguiran al mercat és que la reforma projectada ajudi a atreure més públic i clients en aquest punt ubicat al cor de Gràcia. La proposta preveu la rehabilitació integral de l'edifici i la inclusió d'un espai dedicat a iniciatives d'economia social i cooperativa, així com espais polivalents per a les associacions del barri i una sala destinada a tallers sobre alimentació saludable i cuina. L'Eulàlia, però, no té massa expectativa de futur amb la seva parada, ja que cap dels seus fills ni germans vol seguir amb el negoci familiar i, amb la jubilació, donarà per tancada una etapa comercial que es va iniciar a mitjans del segle XIX. Un testimoni de primera mà que ha viscut l'evolució d'un dels mercats més emblemàtics de la ciutat. Història viva del teixit veïnal de Gràcia i de la ciutat.

MARÍA VICTORIA RODRIGO
"Vaig obrir una parada exterior al mercat de l'Abaceria fa 3 anys perquè és un barri amb molt de moviment i vida. És un districte molt peculiar: hi ha gent de tota la vida, *hippies*, famílies, gent gran...".

XAVIER MONTARDIT
"Fa 17 anys que vaig obrir la floristeria Muguet, prop del mercat de l'Abaceria. La meva àvia de petita ja comprava al mercat i seguim comprant-hi. La gent que compra és molt variada: gent de tota la vida, estrangers que viuen aquí i turistes que estan de pas".

LÍDIA CASTELLÓ
"Fa 50 anys que treballo al mercat de la Llibertat. Actualment tinc Lagrana, on venc fruits secs i productes gurmet. La parada ha anat evolucionant i adaptant-se segons els temps. Ara hi ha molta competència: es ven de tot a tot al barri i ve menys gent de la que venia abans".

ELISABET BUSTILLO
"Fa més de 40 anys que tenim la parada d'aviram. Era dels meus sogres. Quan es va remodelar el mercat de la Llibertat ens la vam quedar nosaltres. Era una parada més petita i a poc a poc hem introduït nous productes, com els cuinats. Cada vegada la gent treballa més fora de casa i necessita més menjar fet".

ISABEL RODRÍGUEZ
"Fa 6 mesos que vaig agafar una parada de peix al mercat de l'Abaceria; em feia il·lusió començar un projecte. Soc del barri i m'agrada el mercat, és molt agradable. La feina és dura, cada dia em llevo a les 3.30 h per anar a comprar el gènere. Cada vegada tinc més clientela i el secret és tenir bon producte a bon preu".

GERONI TAGZAN
"Els paradistes del mercat de l'Abaceria tenim una implicació total en el disseny del projecte del nou mercat. Estem decidits a oferir continguts culturals de qualitat per fer de l'hàbit de comprar al mercat una experiència enriquidora, alhora que oferim un comerç de proximitat i de qualitat".

LLUÍS OLIVERES
"La meva vida professional ha estat sempre lligada al barri. Aquesta parada, del mercat de l'Abaceria, té l'origen en la meva àvia. És un barri molt familiar en tots els sentits. Aquest caràcter es mantindrà gràcies a la gran varietat d'entitats i associacions que mantenen la vida veïnal activa i dinàmica".

RICARD VALENTÍ

PRESIDENT DE L'ASSOCIACIÓ DE JOVES GITANOS DEL BARRI DE GRÀCIA

Criat a la plaça del Raspall i a la del Poble Romaní, Ricard Valentí, de 33 anys, presideix l'Associació de Joves Gitanos del barri de Gràcia. Treballa incansablement contra el racisme i l'estigma que sovint pesa sobre una ètnia establerta al districte des de fa segles. "Hi havia molta vida en aquestes places on jo corria de petit… Era l'autèntica Gràcia gitana", rememora ara.

Tota la vida a Gràcia…
Sí, sempre he viscut a Gràcia. La meva família porta més de 200 anys al barri i, de fet, tot el carrer Francisco Giner era de l'avi del meu avi… Hi tenia pisos, negocis, quadres, bestiar, fàbriques de cotó, tot i que després ho van perdre tot per qüestions familiars. Vaig créixer sentint històries i llegendes sobre la riquesa de la nostra família. En recordo una especialment: en una lleteria al carrer Diluvi, on es venia la llet fresca i nata de la bona, el pare del Moncho (el cantant de boleros) li va dir al meu avi que era molt més gran que ell: "El que nosaltres i les famílies d'aquí de Gràcia ens gastem en una setmana dinant vosaltres us ho gasteu esmorzant". Està clar que va ser una època molt bona per a la meva família.

Per tant, parlem d'una família arrelada al barri des de fa moltes generacions.
I tant! M'atreviria a dir fins i tot que la família Valentí és de les més antigues. Hi ha també els Ximenes, coneguts com els Quicos, o els Batistas, també molt antics… La resta ja són famílies que es van anar creant arran de barrejar-se amb nosaltres o de casar-se amb gent no gitana.

Quina zona es pot considerar la Gràcia gitana?
Principalment es tracta de la zona delimitada entre els carrers Torrent de l'Olla i Milà i Fontanals, i Travessera i el carrer del Perill. Alhora, també hi

inclouria la plaça de la Vila, perquè és on es van establir originàriament les famílies. Posteriorment, ja tots venen dels voltants de la plaça del Raspall.

Quins records té de quan corria per aquestes places de petit?
Recordo la plaça del Raspall amb molta vida, el bar Dos Amigos, amb el senyor Paco i la senyora Antonia; la farmàcia, que encara hi és; un saló recreatiu de màquines, billars i futbolins… Recordo també la vaqueria de la senyora Maria, on compràvem la llet fresca en bosses, les obríem i bevíem la llet directament, era boníssima. Hi havia molta vida a la plaça del Raspall, era la Gràcia gitana. Actualment, ja no en queda gairebé res.

Però no sempre van estar a la plaça del Raspall…
Exacte, abans Gràcia estava dividida en dues parts i els gitanos no anaven a la plaça del Raspall. Principalment es trobaven a la plaça de la Vila per a celebracions com la Palma, els Reis o el dia de la Mona…, però quan van obrir el Bar Pechina, a la plaça del Rapall, es reunien allà per tocar i gaudir del flamenc. Es va formar la penya Curro Romero i hi anava el Manolo Caracol, que estava amb la Lola Flores, i aleshores tots vam creuar la "frontera". Estem parlant de finals dels anys 70. A partir de llavors, la plaça del Raspall va convertir-se en gitana.

Segurament a la plaça hi devia sonar la rumba.
Sí, un dels primers a fer rumba va ser El Pescaílla. Per a nosaltres, era el millor, perquè en una *juerga* gitana, amb una botelleta i cantant era, com diem nosaltres, el més gitano. Tot i que hi ha la creença popular que va ser el Peret el primer de fer rumba, no va ser així per una simple qüestió d'edat: quan un la tocava l'altra encara anava amb xumet. Ara bé, això no treu que per a mi el rei de la rumba hagi estat el Peret.

La música ha estat un element bàsic per als gitanos.
Sens dubte. És un do que ens ha donat Déu: la música. Als gitanos, poder-nos expressar amb la música ens fa lliures.

Has parlat de *juerga* gitana. Se'n feien moltes a la plaça del Raspall?
Aquí es feien unes festes gitanes increïbles. Els millors cantadors de Barcelona han sortit del barri de Gràcia. Però parlo de cantants, no d'artistes, perquè el millor artista català gitano ha estat el Peret, que estava a anys llum de la resta, juntament amb el Moncho; el primer per cantar rumba i el segon, boleros. Ells han sigut artistes. Però cantar bé, el que diem can-

Plaça del Raspall.

tadors, sempre han sigut de Gràcia. Quan s'ajuntaven tots els artistes al barri, de festa, ens deien "la pequeña Triana". He sentit moltes històries al respecte: la Lola Flores amb El Pescaílla anant amb tots els gitanos a un teatre, fer una fogata al Pechina i cantar i ballar-hi al voltant... Va ser una forma de viure única entre els 50 i els 80. Després, la cosa va canviar amb l'arribada de l'església evangèlica, que va portar un nou estil de vida amb la gent molt vinculada a la religió. El gitano és molt emocional i una *juerga* podia durar tres o quatre dies, però gràcies a Déu els que cantaven abans de cara al públic pels bars van passar a fer-ho per al culte. Si no recordo malament, va ser als voltants del 1983 quan va entrar l'església evangèlica

a Gràcia i va ajudar molt la gent, perquè podem dir que alguns abans no anaven per bon camí.

La religió, per tant, és un element molt important…
Sí, molt. El primer lloc de culte que hi va haver era un quartet a la Virgen del Amparo, jo era molt petit i no me'n recordo gaire bé. Després es va canviar al carrer del Progrés, on diria que va ser l'època daurada, fins als anys 2011-2012. Actualment, està al carrer de Siracusa. Aquesta diríem que és l'església que va néixer a Gràcia, l'església evangèlica de Filadèlfia i els gitanos de Gràcia. Ara alternem aquesta amb una altra, des de fa 4 o 5 anys, que està al passeig de Sant Joan, on van gitanos, *paios*, sud-americans…

Gràcia ha canviat molt els darrers anys.
Totalment, hi ha molta gent nova. Tota aquella gent que ens coneixia, que s'havia criat amb els nostres pares al carrer i ens deia "tu ets fill de tal", la majoria han mort o han marxat. Avui en dia ve gent de fora que no ens coneix, no sap qui som. "Sé que estic en un barri on hi ha gitanos, però qui són? Baixaves a la botiga de queviures i deies: "Senyora Pepita, apuntim'ho que ara vindrà la meva àvia i l'hi pagarà", o la gent a la nit baixava a petar la xerrada a la plaça. Ara això ja no es fa. S'ha perdut l'essència de poble.

Pel que fa a la preparació dels més joves, les coses són avui en dia molt diferents de la seva època…
A la meva època, molts de nosaltres, amb 14 o 16 anys, no vam voler seguir a l'escola i vam deixar d'anar-hi. Però llavors podies treballar i guanyar-te la vida bé amb qualsevol feina. Això ara ja no és possible. Jo vull que els nanos estudiïn, que el dia de demà tinguin una bona feina. De fet, la meva dona, que és advocada, també posa el seu granet de sorra i fa classes d'anglès a les nenes gitanes a l'associació perquè tinguin els coneixements necessaris per aconseguir una feina.

EMERIDA ISUF
"Fa 6 mesos que visc a Gràcia, m'he casat amb un gitano d'aquí, jo soc gitana d'Albània. Col·laboro amb l'Associació de Joves Gitanos de Gràcia donant classes d'anglès a les noies gitanes del barri amb l'objectiu d'assegurar la seva inclusió social, sobretot per trobar feina. També ensenyo el romanó, la llengua gitana internacional".

RICARDO VALENTÍ
"Fa 77 anys que vaig néixer a Gràcia. Soc descendent de la família més antiga de Gràcia i soc, com diuen els periodistes, el Patriarca. Els gitanos em pregunten la meva opinió i jo intento ajudar-los amb el que necessitin".

FRANCISCO BATISTA
"Vaig néixer a Lleida, em vaig criar a Tarragona i vaig venir a viure Gràcia quan em vaig casar amb una gitana d'aquí. Em sento molt a gust al barri. A Gràcia estem molt bé; tot i que encara hi ha racisme cap als gitanos, hi ha molta gent que ens dona suport".

CARLOS PIEDAD
"Fa 21 anys vaig obrir una llibreria evangèlica al passeig de Sant Joan. Aquesta zona és molt maca, sobretot la part del passeig, que és molt agradable per als nens i perquè la gent gran passegi. A la meva llibreria ve tot tipus de gent, però tots relacionats amb l'església evangèlica".

CARME CRISTIÀ SÁNCHEZ

VICEPRESIDENTA DEL TALLER D'HISTÒRIA DE GRÀCIA

Carme Cristià ha viscut al llarg de la seva vida la transformació urbanística i social de la part nord del districte de Gràcia. Vicepresidenta del Taller d'Història de Gràcia, reivindica l'existència d'una zona que sovint queda oblidada quan es parla de Gràcia i que es reconeix especialment pel Park Güell.

"Vaig néixer al començament del carrer Mare de Déu del Coll a finals dels anys 50. He vist, per tant, la transformació total d'un barri on antigament hi havia torres i cases baixes, amb molt poques cases de pisos i molt més comerç que ara. A més, històricament Vallcarca havia estat un barri d'Horta, fins a la seva annexió a Barcelona el 1903. Des d'aleshores pertany al districte de Gràcia. La divisió per districtes va tallar molts dels antics barris per la meitat", explica la Carme que, curiosament, ha viscut en diversos barris tot i no moure's gaire: "He viscut a tres barris diferents, però amb 50 metres de diferència. Vaig néixer a la Vila de Gràcia, després vaig anar a Vallcarca, al carrer Mare de Déu del Coll, i ara visc a la Salut".

Viure en aquesta zona del districte a mitjans del segle XX donava una percepció de llunyania respecte de Barcelona que avui ja no té. "Era com si estiguessis fora de Barcelona. Dèiem i, de fet, encara avui ho diem: 'Anem a Barcelona'. I és que als anys 60 només hi havia un tramvia, el 25, que et portava fins a la plaça de Catalunya, i el metro de Lesseps, que anava, uns fins a Jaume I, altres fins a Correus o al Liceu. I no hi havia res més".

Espàrrecs i bolets al Park Güell

El Park Güell, un dels grans reclams internacionals de la ciutat, no era, ni de lluny, el que és avui. En un entorn on hi havia encara força camps, el parc era un lloc més dins d'aquell paisatge: "Hi anàvem en colla a agafar

Park Güell.

espàrrecs i bolets. Quan alguns turistes venien i li preguntaven a la mare pel Park Güell, ella sempre quedava estranyada i deia el mateix: 'No sé què hi van a veure, si allà no hi ha res'". Està clar que les coses han canviat molt entre la ciutat de la seva infància i la ciutat actual.

"Els que som del barri de tota la vida pràcticament ja no hi anem, al Park Güell, perquè està molt diferent. I la part de darrere del parc, que és el bosc de Vallcarca, està molt abandonada. Hi ha una font fantàstica, la de Sant Salvador d'Horta, on anàvem de petits amb els avis a berenar, però malauradament ara està molt oblidada". I és que el turisme ha donat a

aquesta part de Gràcia una nova dimensió en tots els sentits. I en l'ambivalència que provoca l'augment de visitants al Park Güell hi ha, inevitablement, parts poc atractives per al veïnat: "El turisme ens afecta molt, hi ha una gran aglomeració de gent als voltants del parc".

D'altra banda, arquitectònicament la zona nord de Gràcia ha evolucionat de forma diferent de la part més cèntrica i sud del districte. "Hi havia molt terreny per edificar, només hi havia quatre cases de pisos i la resta eren camps, a diferència de Gràcia, on les noves edificacions s'han fet sobre la base de cases velles. Un exemple del canvi arquitectònic el tenim a l'avinguda de Vallcarca, antiga Riera de Vallcarca, que era de terra i hi havia horts, amb escales que anaven fins al carrer Mare de Déu del Coll".

La zona de Vallcarca i el Coll és una part del districte força desconeguda encara per a molta gent de Barcelona i això fa que quedi una mica oblidada per part de totes les institucions. "A la gent que hi viu li sap greu que els barris de la perifèria de Gràcia quedin una mica abandonats i tenen certa raó. Al Taller d'Història fem visites a la zona de Vallcarca i el Coll perquè la gent no les coneix o només li sona el viaducte".

Preservar la memòria del barri

Cristià és una de les cares visibles del Taller d'Història de Gràcia, una associació formada per un grup obert de persones interessades en el coneixement i la divulgació del passat, el present i el futur de la història i patrimoni del districte de Gràcia. En aquest sentit, té com a objectius fonamentals la recuperació, la recerca i la difusió de tot allò relacionat amb la història local gracienca. I com explica la Carme: "Si hi ha algun edifici que està en perill d'enderroc, mirem com està, què es pot fer, si forma part del patrimoni... Al carrer Cambrils, per exemple, hi ha Can Carol, una masia que data del 1860 i que es volia enderrocar per construir noves cases. La gent del barri es va revelar i va dir que no anava a terra. Gràcies a aquesta reivindicació dels veïns, l'Ajuntament va comprar la finca i s'ha presentat un projecte per destinar-lo a equipaments per al barri".

Per una altra part, des del Taller d'Història de Gràcia tenen un ventall d'itineraris culturals pel districte i també visites a la Finca Sansalvador, obra modernista de Josep Maria Jujol i actual seu de l'associació. I és que els elements del patrimoni arquitectònic de la part nord de Gràcia són força nombrosos. "Tenim algunes cases modernistes importants, com ara la

Casa Comas d'Argemir, al carrer Bolívar, o la Torre Sant Jordi, al carrer de Sant Eudald. També el viaducte de Vallcarca, que és una obra d'enginyeria amb la utilització del formigó, per exemple, o la Casa Vilaró, la primera casa racionalista de Barcelona…".

Sigui com sigui, la vida segueix en una de les zones de Gràcia amb més tresors per descobrir i que, a la mateixa velocitat que Barcelona, ha anat evolucionant i canviant l'aparença. L'essència, però, es manté gràcies al teixit veïnal i a les persones amb ganes de preservar viva la memòria del districte, com és el cas de la Carme Cristià.

PERE FORNELLS
"Visc a Vallcarca, a prop del Park Güell. És una zona molt tranquil·la perquè, tot i quedar a prop de la ruta turística, tinc molt de silenci. Aquí hi ha menys comerços, però m'espavilo. Fa uns anys que vaig aprendre esperanto i els dimarts a la tarda ens reunim al Centre Artesà Tradicionàrius per xerrar una estona".

ANA MATA
"Vam agafar l'Herboristeria la Bona Herba el 1982. Abans en aquesta zona hi havia casetes i horts, la família Formiguera va agafar una planta baixa i va començar a comercialitzar amb les herbes de l'hort. Nosaltres som la tercera família i vam agafar el negoci perquè estava a prop de casa i perquè m'agrada la botànica".

BALBINA CORONAS
"Fa 48 anys que visc a Gràcia. Participo a La Violeta com a voluntària de diverses activitats i també soc voluntària donant classes de punta de coixí. Participar a La Violeta m'ha facilitat poder conèixer gent i, a més, la professora de ioga és la meva filla".

EUGENI GALPÍ
"És difícil calcular quants som a l'associació de La Violeta, ja que qui s'apunta hi arriba de tot arreu; és la Casa de Cultura de la vila i tothom en pot prendre part. Es fan danses que inclouen la sardana i el *country*, costura i puntes de coixí, català, anglès, gimnàstica, ioga...".

MAITE OLIUS
"Visc a Gràcia des que vaig néixer al carrer Verdi i sempre hem viscut a Gal·la Placídia. De Gràcia m'agrada tot. La gent, la relació veïnal, les activitats i els jardins… Faig *patchwork* i alguna activitat a La Violeta, així no em quedo a casa i conec gent".

CARLOS PABLOS

PRESIDENT DEL CENTRE MORAL I INSTRUCTIU DE GRÀCIA

Fundat el 1869, el Centre Moral i Instructiu de Gràcia és una de les sis entitats que conformen el Col·lectiu d'Entitats Culturals Històriques de Gràcia G6, juntament amb els Lluïsos de Gràcia, la Fundació Orfeó Gracienc, el Cercle Catòlic de Gràcia, la Fundació Festa Major de Gràcia i la Federació de Colles de Sant Medir. Presidit per Carlos Pablos, el Centre Moral ofereix tota mena d'activitats de manera regular per als seus socis, entre les quals destaquen especialment *Els Pastorets*, que es representen cada Nadal al teatre de l'entitat, situada a l'edifici modernista propietat del Centre Moral, construït l'any 1904 per Francesc Berenguer.

"El Centre és una de les entitats històriques del districte i, igual que les altres del G6, és un referent a Gràcia dins del món de l'associacionisme i la cultura. L'entitat avui en dia és de caràcter cultural. S'hi fa teatre, música, ball, tenis taula, escacs, conferències, tertúlies, exposicions…", explica Pablos. El president d'aquesta entitat afegeix que, a banda de les activitats de sempre, se'n van afegint de noves i, des de fa cinc temporades, obren el Centre als matins per ampliar el ventall de propostes: "Ho anomenem 'El Centre als matins' i oferim tallers per a gent de totes les edats que vulgui venir a estudiar idiomes, fer *patchwork*, teatre, ball *country*, tallers de memòria, etc.".

Les diverses entitats històriques amb què compta Gràcia han anat contribuint a fomentar el teixit associatiu del districte. El G6, en aquest sentit, va néixer amb una clara vocació d'unió de forces per defensar els seus drets davant les administracions. "No té la mateixa força una entitat de 500 socis que una de 3.000. Formem un col·lectiu important i units tenim molta força".

Fomentar les escoles catòliques a la Vila

L'origen del Centre Moral i Instructiu de Gràcia es remunta al 1869, quan, després que la Revolució del setembre de 1868 destronés Isabel II, es va donar llibertat a l'associacionisme, l'ensenyament i la religió. Va ser aleshores quan un grup de ciutadans de la Vila de Gràcia i de Barcelona, juntament amb diversos socis dels Lluïsos de Gràcia, el van crear amb l'objectiu de fomentar les escoles catòliques a la Vila. "Els Lluïsos van ser la primera entitat històrica, i uns quants homes socis que en el moment de casar-se deixaven de ser-ho van crear el Centre Moral amb l'objectiu de lluitar contra el laïcisme de les escoles. No hem d'oblidar que Gràcia era un barri menestral, amb molta gent treballadora. L'entitat volia escolaritzar els fills i fins i tot els mateixos treballadors, als quals oferien classes nocturnes", comenta Pablos.

El president del Centre Moral va arribar de Saragossa el 1979 per fer una obra de teatre i ja es va quedar a Gràcia. "En aquella època el barri era molt diferent, i també l'entitat. Hem aconseguit entre tots obrir-la a la gent. Sempre dic que espero que el 150è aniversari, que celebrarem el 2019, sigui una festa en la qual no només participin els socis, sinó que sigui una festa oberta al barri, a la cultura popular, a les entitats, a tothom que hi vulgui participar".

I és que per a ell, en les gairebé quatre dècades que porta a Gràcia, l'entitat ha anat canviant i apropant-se més al barri. "Abans l'entitat era més tancada, però els darrers anys s'ha obert totalment", apunta Pablos, que ha estat, des que va arribar a Gràcia, vinculat al Centre a través del grup de teatre, del qual va ser responsable durant 24 anys fent una obra de teatre al mes. "Va haver-hi un moment en què l'anterior president plegava i amb un altre company —el vicepresident, Eduard Saboya— vam decidir presentar-nos i formar una junta".

Tot i que amb el temps el Centre s'ha anat obrint i ha esdevingut una entitat cultural, no renuncia als seus orígens. "És una entitat catòlica, i això no pot canviar perquè forma part de la seva identitat. Quan es va crear, l'objectiu va ser oposar-se al laïcisme de les escoles, i es va arribar a tenir uns 900 alumnes escolaritzats, juntament amb els germans de la Salle. Però avui en dia no és com abans, ja que actualment en formen part gent de totes les races i creences. No hi ha cap tipus de problema perquè el Centre s'ha convertit en una entitat cultural".

Façana del Centre Moral i Instructiu de Gràcia.

‘Els Pastorets’, un dels plats forts del Centre

Un dels grans actes del Centre és la representació d’*Els Pastorets*, que implica entre 120 i 150 persones treballant-hi. Enguany farà 25 anys que la fan i, per a Pablos, marca un canvi d’època del Centre: “Abans, tradicionalment, fèiem *Los Pastorcillos de Belén*, que és una obra, el text de la qual és propietat de l’entitat, que es representava als Lluïsos i també al Centre i

que era en castellà. Com que aquells textos eren massa difícils d'aprendre, pel meu gust, la junta que hi havia en aquell moment va decidir que a partir d'aleshores es farien *Els Pastorets*".

Logísticament aquesta obra comporta una gran feina per part de tots els actius implicats, però, òbviament, la part sobre qui recau més pes és el grup de teatre: "Fem una mitjana de 12 representacions, i això implica tenir tres repartiments (tres Satanàs, tres Àngels, tres Rovellons...), perquè si no 12 representacions és molt carregós. Es comença a preparar al mes d'octubre i al mes de novembre s'inicien els assajos".

Més enllà del teatre i *Els Pastorets*, al Centre també es desenvolupen tota mena d'activitats, entre les quals destaquen el tenis taula i l'entitat adherida dels Escacs Tres Peons, que és el grup d'escacs més important de tot Catalunya. "Aquí de vegades hi ha més de 100 persones jugant-hi", diu Pablos. Altres disciplines fortes del Centre són la coral, l'esplai, el concurs de teatre o els cicles de conferències.

El pas del temps ha anat fent evolucionar una entitat històrica que, avui en dia, compta amb uns 500 socis. El seu perfil també ha anat variant amb el temps i s'ha adequat als canvis que han anat transformant la societat i el barri. "Abans el perfil del soci del Centre era el d'una persona molt conservadora, molt tradicional, perquè també ho marcava l'època. Amb el pas del temps tot ha canviat. De totes maneres, nosaltres som una entitat familiar, en la qual, per exemple, ve un nen a fer teatre i acaben vinculant-se els pares i els germans amb el tenis taula, cantant a la coral o venint a les conferències o als sopars tertúlia. La gent s'hi implica força i és també el que agrada de l'entitat: aquest caire familiar que tenim nosaltres i que altres entitats no tenen", resumeix Pablos.

SALVADOR MERCADER
"Visc a Gràcia de tota la vida. Els meus pares es van conèixer al Centre Moral l'any 22, quan cantaven a l'Orfeó. Del 53 al 76 vaig jugar a bàsquet aquí i també he participat en alguna obra de teatre. Ara estic jubilat i col·laboro amb l'arxiu històric del Centre Moral".

ESTEVE CAMPS
"Des dels 10 anys soc soci del Centre Moral i hi he tingut lligam tota la vida. Pel 125è aniversari del centre vaig participar en el llibre sobre l'entitat fent un recull sobre la seva història".

MIQUEL COLOMÉ
"Fa 10 anys que visc a Gràcia i hem arrelat molt. Els Lluïsos és una entitat ideal per a les famílies, on els nens desenvolupen la seva personalitat amb amics i amb valors".

CRISTINA CERDÀ
"Sempre he viscut a Gràcia; de jove anava a l'esplai dels Lluïsos i sempre hi he estat vinculada amb la coral, tant infantil com d'adults. Com a entitat, els Lluïsos estan molt bé: fan moltes activitats per a totes les edats i creen vincles entre la gent del barri, una xarxa".

NÚRIA QUINTANA
"De jove vaig estar en una associació d'activisme lingüístic dels Lluïsos i ara porto el meu fill a la coral El Virolet. Vaig decidir apuntar-lo a la coral perquè cantar està molt bé per als nens i aquesta coral té ànima, és més que una coral. A més, amb els Lluïsos tinc un vincle emotiu, familiar, d'amistat".

JOAN DURAN
"Visc a Gràcia i treballo al bar dels Lluïsos de Gràcia. Anava a l'Escola Gravi i les meves filles també hi van. És un lloc molt familiar amb molts bons valors. Tota la família ens movem pel districte i no sortim de Gràcia gairebé per res, no m'agrada massa baixar al centre de Barcelona".

ALBERT ROMAN
"Jugo a bàsquet des dels 6 anys als Lluïsos de Gràcia. La meva mare venia de petita als Lluïsos i per això va decidir portar-m'hi, perquè hi ha molt bon ambient. És molt familiar i hi estic molt a gust. M'han cuidat molt sempre i em sento com a casa".

VÍCTOR VISCASILLAS
"Visc a Gràcia des que vaig néixer. Aquest és el primer any que soc entrenador de bàsquet als Lluïsos de Gràcia. Me'n van parlar molt bé i vaig decidir començar a formar-ne part. Anava a l'escola Jesuïtes de Gràcia, al costat del Park Güell, on fèiem les activitats esportives, de cultura i també de ciències naturals".

ÀNGELA GALMES

COFUNDADORA DE L'ASSOCIACIÓ ARTESANS DE GRÀCIA

Àngela Galmes ha estat durant 14 anys la presidenta de l'Associació Artesans de Gràcia, fundada l'any 1995 per donar visibilitat als oficis artesanals que es fan al districte. És filla del fundador de Galmes Enquadernador, a la plaça de la Vila, un taller d'enquadernació artesanal fundat el 1963 i que ella va dirigir després de la jubilació del seu pare.

Com va començar el taller d'enquadernació del seu pare?
El pare era enquadernador d'ofici i va anar agafant experiència com a encarregat de diferents tallers, sempre amb la il·lusió de tenir-ne el seu propi. Ho va aconseguir l'any 1963 al carrer Mariana Pineda, a Gràcia, el mateix lloc on jo vaig néixer, i mai no ens hem mogut de Gràcia. Al principi, estava ell sol al taller, però a poc a poc va anar creixent. Eren uns temps molt bons, perquè tant l'enquadernació com la resta d'oficis estaven ben valorats, cosa que ara, ja sigui per culpa de la crisi, perquè el món ha evolucionat o perquè hi ha altres tècniques, costa molt més. En tots els oficis, no només en aquest.

Quan ell es va jubilar, vostè va continuar amb el negoci.
Sí, sempre l'havia ajudat amb l'administració del taller i un dia em va plantejar la possibilitat de portant-lo jo quan ell es jubilés. Vaig acceptar encantada i vaig continuar amb el negoci fins que em vaig jubilar ara fa cinc anys. Actualment és el meu nebot, Jordi Comellas, qui el regenta; de fet, el seu pare havia estat l'encarregat del taller. Està clar que la cosa sempre queda en família.

Can Pardal.

Va ser una de les fundadores de l'Associació Artesans de Gràcia. Com va començar?

A Gràcia, hi ha havia molts tallers artesans, però tenien poca visibilitat. Per donar-los un impuls, es va organitzar una exposició on cada artesà mostrava el que feia i va ser tot un èxit. Es va fer al Centre Català d'Artesania i hi havia uns 100 artesans de diferents sectors. Hi havia l'opinió general que valdria la pena associar-se per fer més força. I l'últim dia recordo que estàvem tots asseguts parlant i es va dir: "D'aquí ha de sortir una junta constituïda", i quasi bé sense adonar-me'n, em van assenyalar a mi per ser-ne la presidenta. Com que tots érem gent que teníem amistat i bona relació, vaig acceptar. Es va constituir l'any 1995 i l'any 1998 ens van donar la Medalla d'Honor de Barcelona.

Quants oficis hi havia quan van fundar l'associació?
Aquí a Gràcia i dins de l'associació hi havia 41 oficis diferents.

Quines accions van iniciar amb l'associació?
Vam ser els pioners a fer els tallers al carrer, això que es fa ara a les festes del comerç. Al barri es coneixia que hi havia un fuster, un guixaire…, però no se sabia com treballaven. I vam decidir treure-ho al carrer. Per exemple, al taller el primer any vam posar un taulell al carrer i una manta i cosíem llibres i la gent es quedava sorpresa. Una persona pot venir i demanar-te que li enquadernis el llibre, però no es preocupa de res més, tu l'hi entregues acabat i ja està. Vam començar uns quants i a l'any següent ja vam ser més. Hi va haver anys que a la plaça de la Vila fèiem tot de passadissos, amb carpes i tot; era una demostració d'oficis.

L'associació ja té més de 20 anys…
Exacte. Vam celebrar els 20 anys amb una exposició històrica al Centre d'Artesania del carrer dels Banys Nous.

Antigament era habitual que els oficis passessin de pares a fills?
Recordo que n'hi havia hagut bastants que sí. Una altra cosa que també ha canviat, tot i que ara sembla que torna per necessitat, és que el taller també era l'habitatge. Quan estàvem al primer taller, el meu pare treballava a baix i a dalt hi havia les habitacions. Ara s'està tornant a fer perquè si t'has de ficar en un local i pagar un pis, pot ser difícil.

Quan el seu pare va començar amb el taller el barri era molt diferent…
Sí, crec que tots érem més humils, no hi havia massa poder adquisitiu ni tantes coses com ara. Abans, si tenies ràdio, t'asseies amb els pares a escotar-la i ja en tenies prou. Les nits d'estiu, les famílies sortien al carrer: els pares a xerrar i els nens a jugar. També recordo que a Gràcia hi havia algunes cases que venien teixits i, com que la majoria de senyores sabien cosir —la mare i la tieta eren modistes, per exemple—, es feien els vestits: teníem el vestit de diumenge i els dos de cada dia. Res a veure amb el que passa ara.

I la relació entre els veïns també ha canviat?
Sí, abans era una concepció molt de barri, ens coneixíem tots. Actualment, d'una setmana per l'altra passes per qualsevol carrer i dius: "Aquí què hi havia?", i ja costa recordar el que hi havia abans".

Quins comerços recorda?
Recordo que hi havia dues vaqueries a la plaça de la Vila: una al costat de la seu del districte i l'altra a la cantonada amb Mariana Pineda. Anaves a buscar la llet amb el pot i feien uns gelats de nata espectaculars. En una de les vaqueries hi posaven melmelada al iogurt i el dia que el comprà-vem era fantàstic!

La Festa Major ha estat sempre molt important per al barri.
Sí i antigament crec que encara ho era més. Les noies només esperàvem la Festa Major per fer-nos vestits. Tot era orquestra en directe: un dia era el ball de gala, un altre el del fanalet, el del ram… Tot això donava vida. Ara és un altre concepte. L'any 1967 vaig ser pubilla de la plaça del Sol i, després, dama d'honor de la pubilla de Gràcia.

Existeix encara l'esperit gracienc?
Personalment crec que sí. Hi ha moltes entitats i teixit associatiu. Per exemple, els Castellers de Gràcia compten amb el suport de moltes famílies, l'Orfeó Gracienc, moltes entitats històriques, etc. Encara hi ha molta gent que lluita perquè hi hagi aquest esperit de Gràcia. Però tot és diferent, ja que la gent gran es va morint i la gent jove canvia més de casa i, per tant, és difícil que s'arreli al barri.

En aquest sentit, els oficis han anat baixant amb els anys?
Sí, per la crisi, però també per la falta d'artesans. No et pots inventar que vingui un fuster si no hi és. També passa que, com que no hi ha tanta feina, la gent no està per fer reunions. Costa més fer pinya. Entre la crisi i el canvi que hi ha hagut, has de reinventar-te i buscar noves fórmules.

JORGE COMELLAS
"Soc de Gràcia de tota la vida i l'any passat vaig agafar el negoci d'enquadernació Galmes, ja que el meu pare hi va treballar molts anys. Tenim clients de tota la vida i també de nous. Gràcia ha perdut molts tallers perquè s'ha posat més de moda i tot el barri s'ha hagut d'adaptar".

MIQUEL BORRÀS
"Fa 40 anys que treballo a Galmes, el taller d'enquadernació. Abans treballàvem molt més que ara; de mica en mica la cosa s'ha anat reduint. Hem notat molt l'impacte de les noves tecnologies, el rol del paper va desapareixent".

XAVIER CORTÉS
"Fa 3 anys i mig que vam obrir la llibreria La Memòria amb la Mireia. Volíem una llibreria que tingués centralitat urbana i que el lloguer fos assequible i vam venir a la plaça de la Vila. Ha esdevingut una llibreria de barri, però també venen clients a comprar aquí per la seva singularitat".

MONTSE TORRALBO
"El 2004 vaig obrir aquest negoci de restauració: El Gat Vell, tot i que jo m'hi dedico des dels 18 anys. Vaig decidir instal·lar-me a Gràcia perquè és el barri més artesà de tots, on també pots trobar un tapisser, un fuster o una botiga de mobles".

PAU BERNIS
"Fa tres anys que vam obrir la Ryan Frank, on fem mobles a mida artesanalment i també tenim productes de disseny. La idea de la botiga és conscienciar sobre no llençar coses, crear productes ben fets des d'un inici, per això tots els productes són sostenibles, renovables i ecològics".

NEUS JULIÀ
"Vaig obrir Iorana fa 4 anys i mig: és un espai compartit entre diferents artesans, com un mercat fix. El producte està tot fet a mà o en petita producció. La gran majoria de clientela és fixa i són del barri, tot i que a l'estiu hi ha més turistes".

VIRGÍNIA GIMÉNEZ
"El meu marit és argentí i fa 7 anys vam obrir El Viejo Almacén, una botiga d'empanades. Era una aventura i ens va bé, hi ha hagut una bona resposta del barri: ve gent del barri de tota la vida i també estrangers que hi viuen de fa poc; venen famílies, joves i també gent gran".

ALON TAL
"Soc d'Israel, vaig venir a estudiar a Barcelona i fa 12 anys que visc a Gràcia. Porto l'Studio Alis, un negoci de restauració i personalització de mobles. Vam decidir obrir-lo a Gràcia perquè és una zona molt adequada per al nostre negoci, amb botigues com la nostra i dissenyadors joves".

MAITE BUCH CAMPOS

PROPIETÀRIA DE LA XURRERIA DE TERCERA GENERACIÓ DE LA PLAÇA DE LESSEPS

La plaça de Lesseps marca un dels punts geogràfics que limiten la part nord del barri de la Vila de Gràcia. Maite Buch, que regenta la xurreria que actualment es troba a la banda orientada a Vallcarca, ha vist l'evolució de la plaça des que era una nena, quan anava a ajudar la família a l'establiment, instal·lat en aquest emplaçament des del 1927. Ara, als seus 50 anys, segueix mantenint viu un negoci familiar de tercera generació que, a diferència de l'època dels seus avis, no només serveix xurros als veïns de la zona, sinó que també ho fa als turistes de tot arreu que passen per davant de la xurreria en el seu pelegrinatge cap al Park Güell.

"Quan els meus avis van posar aquesta xurreria, la plaça encara no es deia Lesseps; era la plaça de la Creu i l'establiment estava tocant la part de la Vila, a la cantonada amb Torrent de l'Olla, que abans es deia Estanislau Figueres. En aquella època, tot això no estava arreglat com ara", explica Buch. A més, recorda que en aquells temps la vida a la plaça era diferent. Avui és una artèria que connecta diverses vies, però antigament era un indret més tranquil on els nanos jugaven a pilota i a fet i amagar, o anaven amb la bicicleta.

Després de tota una vida dedicada a endolcir amb els seus productes la vida dels veïns d'aquesta part de Gràcia, la Maite es troba sovint clients de tercera generació que han crescut veient un establiment amb més de 90 anys d'història: "N'hi ha molts que em diuen: 'De petit venia amb el meu avi' o 'Recordo que teníeu unes bosses de colors'... Són gent del barri; molts s'han casat, han marxat i ara tornen". I és que els hàbits han canviat al llarg dels anys i abans, segons constata la Maite, no se sortia tant o, com a mínim, se seguien rutines que s'han anat perdent: "El diumenge s'anava a l'església i després a la pastisseria o a comprar patates fregides...

Xurreria Buch, plaça de Lesseps.

La gent no sortia tant com ara; a les tardes feien quatre xurros i anaven a veure la tieta. Ara tot ha canviat".

Fins i tot alguns dels corrents alimentaris actuals hi juguen en contra: "La gent segueix menjant xurros, però potser no tant, perquè quan es fan grans no es volen engreixar. D'altres es fan vegans… Tot canvia". Però no tot són males notícies per a la xurreria. L'auge del turisme fa que molts visitants que van de camí cap al Park Güell s'aturin a degustar el producte que ofereix. Alguns coneixen els xurros, d'altres no i es fan fotos lluint-los.

“Depenent de la nacionalitat, en consumeixen més o menys. Els japonesos, per exemple, en compren perquè al seu país els coneixen, igual que els francesos i, potser, algun italià. Molts en compren una mica amb por, simplement per provar, però encara no han arribat ni a la cantonada que ja tornen i n’agafen més”.

El seu emplaçament, a mig camí del Park Güell, també ha convertit sovint la xurreria en punt d’informació turística: “Pregunten per serveis bàsics, com ara on esta l’autobús, el metro, l’hospital o algun carrer”.

La xurreria com a barricada durant la Guerra Civil

L’activitat a la xurreria ha estat gairebé ininterrompuda al llarg de tota la seva història. Només es va aturar durant la Guerra Civil. “Quan va esclatar la guerra, regentava la xurreria la meva àvia i tota aquesta zona eren camps”, assenyala Buch. “Aquesta part de Barcelona era una mena de frontera, una espècie de peatge d’on venia gent de Sant Cugat i Vallvidrera; eren els afores. Li van demanar a la meva àvia que marxés, que quan acabés tot allò ja l’avisarien per tornar a la xurreria, i van posar sacs de terra i metralladores dins la xurreria i la van convertir en una barricada”.

I és que 90 anys d’història donen per a moltes històries. Com la vegada que, estant la xurreria a la cantonada de Torrent de l’Olla, a un dels tramvies que baixava de Mare de Déu del Coll se li van trencar els frens. “Venia un home corrent a tota velocitat davant del tramvia avisant la gent perquè s’apartés, ja que el comboi agafava cada vegada més velocitat. Va arribar l’home a la xurreria cridant: ‘Senyora! Surti! Surti!’. I just quan va sortir la meva àvia el tramvia va donar un cop fort a la xurreria i ella es va salvar de miracle”, rememora Maite Buch, en una de les anècdotes familiars per excel·lència.

Canvis en la relació veïnal

Buch, que ha viscut tota la vida a Gràcia, recorda la relació veïnal que existia quan ella era més jove. I que ha canviat a la mateixa velocitat que augmentava la mida dels edificis del districte. “Abans la gent es coneixia, però ara venen, compren i marxen, i ja no hi ha l’ambient de barri d’anys enrere. Recordo que, quan era petita i anava pel carrer, tot sovint es podien veure dues veïnes parlant de balcó a balcó, mentre feien el dinar. Són imatges que ara ja no es veuen; de fet, no veus ningú ni per les terrasses ni pels balcons, i la gent gairebé ni es coneix perquè hi ha edificis que van canviant cada dos per tres d’inquilins”.

L'essència del negoci es manté inalterable gràcies a la Maite, que creu que la venda de xurros congelats en diversos bars i establiments de la ciutat l'ha perjudicat. "Els nostres són artesans, fets a mà, i es nota molt la diferència". A més, manifesta que l'única diferència entre el producte que pots trobar-hi a l'estiu o a l'hivern són els xurros amb xocolata: "Quan fa calor no en faig".

La Maite ha estat veïna de Gràcia des de sempre. És, per tant, un testimoni directe de l'evolució del districte en tots els àmbits. "Molts comerços han anat plegant amb el temps. Potser hi ha zones que encara es mantenen una mica com abans, però en general el barri ha canviat". Lloa el fet que actualment molts dels carrers del districte siguin per a vianants, ja que "ara hi ha molts més cotxes que abans". Però considera que la massificació turística que està vivint el districte de vegades interfereix en la vida dels veïns. "Estem de moda i venen moltíssims turistes". No obstant això, la Maite no és una persona que miri enrere: "No pots dir que els temps passats eren millors, perquè era una altra època i una altra història".

Implicada en algunes de les tradicions del districte, Buch ha intentat combinar la seva participació en la festa de Sant Medir i la col·laboració a les Festes de Gràcia, però sempre condicionada per la feina: "No hi puc ser els diumenges, que és quan es fan aquestes coses, però he col·laborat en algunes de les festes i tradicions com he pogut". Buch, a banda, opina que l'evolució de les festes ha fet que es perdés una mica l'essència de quan "tot era molt més familiar".

El futur de la xurreria de la plaça de Lesseps, però, està condicionat pel dia que la Maite plegui: "De xurreries, ja en queden molt poques. Aquesta és de les antigues de Barcelona. Però quan el titular d'una es jubila i no té descendència, o la descendència no vol continuar perquè té una altra feina, ja s'ha perdut". Aquest és el cas de la Maite. No hi haurà relleu per a una xurreria que ha vist créixer i canviar una part important del districte. Es posarà punt final a un comerç tradicional que cada cop és menys habitual als carrers de Gràcia i, per extensió, de Barcelona.

ANTONIO ORRIT
"Fa 51 anys que els meus pares van obrir una botiga de llegums cuits a Sant Antoni Maria Claret. Uns comerços han tancat i d'altres han obert. Molta gent del país no vol seguir amb els negocis tradicionals perquè donen molta feina. Jo he seguit amb el negoci, no em desagradava".

MARIANO NAVARRO
"Fa 10 anys que treballo en una xarcuteria de Gràcia i també visc al barri. Ara hi ha més clientela i compren el que necessiten. Molts van a grans superfícies, però tenim clients que venen a comprar cada setmana. Formo part de l'Associació de Veïns de la Fraternitat".

PEP CANAMERAS
"He viscut a Horta, a l'Eixample i, des que estic a Gràcia, no ho canviaria per res. El turisme a Gràcia és cada cop més nombrós, però és de qualitat. La Nena, la xocolateria que regento, ha estat un espai per a grups de mares i nadons en moments de lactància i per a les famílies".

ISABEL ORGA
"Practico taitxí taoista en una associació de Gràcia. M'agrada que el barri estigui dotat amb tot tipus d'equipaments i serveis per als seus veïns de qualsevol edat. Fa més de trenta anys que ens dediquem a l'elaboració de pa i derivats de forn a la Fleca Fortino".

Agraïments

A Enric Calpena i a Lluís Permanyer per aportar rigor
històric i col·laborar en el desenvolupament
d'aquest projecte.

A totes les persones i associacions esmentades
al llarg d'aquest llibre.

Tolo Alberté, Ramón Aldareda, Ricard Almazán, Ester Alonso, Judit Andreu, Maria Anguera, Eulàlia Aubià, Jordi Barbet, Francisco Batista, Ester Belnarte, Pau Bernis, Georgina Boronat, Miquel Borràs, Maite Buch, Elisabet Bustillo, Sergi Calafell, Esteve Camps, Gaspar Cañada, Pep Canameras, Carla Carbonell, Fabian Cardinal, Lídia Castelló, Gerard Celma, Cristina Cerdà, Francisco Cerezo, Carme Colina, Miquel Colomé, Laia Comas, Cristina Comas, Jorge Comellas, Josep Maria Contel, Marc Cornudella, Balbina Coronas, Xavier Cortés, Carme Cristià, Lorenzo D'Attanasio, Bernat De Pablo, Montse del Castillo, Eulàlia Dòria, Joan Duran, Pol Fàbregas, Montserrat Felisart, Judit Fernández-Díaz, Susana Font, Pere Fornells, Josep Fornés, Àlex Galera, Àngela Galmes, Toni Galnés, Eugeni Galpí, Virginia Giménez, Francesc Giner, Marta Gómez, Miquel Gómez, Xavier González, Antonio González, Amàlia Gonzàlez, Lucía Hortal, Agustí Jou, Neus Julià, Joan Juste, Maria Dolors Lázaro, Aitor Leniz, Joan Carles Llibre, Carmen Margal, Sergio Martínez, Anna Mata, Salvador Mercader, Xavier Montardit, Anna Mora, Txema Morte, Mònica Muñoz, Mariano Navarro, Jesús Ojeda, Maite Olius, Lluís Oliveres, Isabel Orga, Antonio Orrit, Carlos Pablos, Oriol Penya, Gustavo Perona, Carlos Piedad, Mili Plaza, Ventura Pons, Núria Quintana, Oriol Ramban, Sergio Ratera, Maria Victòria Rodrigo, Isabel Rodríguez, Albert Román, Ana Ruiz, Àlex Salvador, Georgina Sansó, Emerida Sanz, Marga Serra, Romy Serrallonga, Josep Soteras, Geroni Tagzan, Alon Tal, Monste Torralbo, Enric Tort, Ricard Valentí, Ricardo Valentí, Christian Vargas, Carlos Vera, Clara Vera, Víctor Viscasillas

Memòries del districte Gràcia

Edita:
Aigües de Barcelona

Col·laboradors:
Enric Calpena, assessor
Lluís Permanyer, assessor
Jaume Grau, historiador
David Bigorra, periodista
Esther Pedrós, periodista

Disseny i realització
Comunicas
Entença, 157, 1r
08029 Barcelona
www.comunicas.es

Fotografia:
La Masia Studio
Jordi Rambán
Taller d'Història de Gràcia

Impressió:
Gràfiques Bassó

Dipòsit legal:
B 21803-2017

Queda prohibida la reproducció total o parcial sense autorització prèvia i per escrit de l'editor.
El contingut d'aquest llibre no reflecteix necessàriament l'opinió de l'editor

www.memoriesdeldistricte.com